

સામાજિક પ્રશ્નો અને પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે
વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને સમજ કેળવવા પ્રયત્નશીલ સામયિક

સમાજકારણ

વર્ષ : ૧૪

જુલાઈ ૨૦૨૦

અંક : ૨

અનુક્રમ

1. સંપાદકીય : રોગપ્રતિકાર શક્તિ વધારીએ,
વાઈરસને ભગાડીએ	ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ	3
2. ભારતમાં ઔદ્યોગિક અને શ્રમનું સમાજશાસ્ત્ર
પ્રો. નારાયણ રણછોડલાલ શેઠ (N. R. Sheth)ની
સાથે એક મુલાકાત	એન. રાજરામ	5
3. ભારતનાં અગ્રગણ્ય સમાજનૃવંશશાસ્ત્રી :
પ્રો. ઠાકોરભાઈ ભાણાભાઈ નાયક (T. B. Nayak)	ડૉ. મનુભાઈ મકવાણા	18
4. ભારતીય સમાજ પર કોરોના વાઈરસ (COVID-19)ની
સામાજિક અસર	ડૉ. હસમુખ પંચાલ	23
5. મહિલાઓનાં કમોત : એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ	લાલજીભાઈ બાંભણીયા	31

ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળનું મુખપત્ર

સમાજકારણ (અર્ધવાર્ષિક)

પ્રકાશક : ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળ

શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, નવરંગપુરા,
આશ્રમરોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૮

સંપાદન :

ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ

લેખ મોકલવાનું માટેનું સરનામું :

ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ

૩, શ્રીરામ બંગલો, મણિનગર પોલીસ સ્ટેશન સામે,
જલ સરોવર ફ્લેટની બાજુમાં, રામબાગ, મણિનગર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૯૮૭૯૨૭૮૧૨૮
email : bjabrahmbhatt1@yahoo.co.in

પરામર્શન :

વિદ્યુત જોષી

રમેશ બી. શાહ

પ્રેમાનંદ મિશ્રા

પ્રશાંત દવે

થોમસ પરમાર

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૦૦-૦૦

સમાજકારણની લેખનસામગ્રી

- (૧) ગુજરાત, ભારત તેમજ વિશ્વના જુદા જુદા સામાજિક પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને થયેલા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો, મોજણીઓ કે સંશોધનો, સામાજિક પ્રશ્નોમાં રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય તેવા લખો.
- (૨) સામાજિક સેવાકાર્યોની કે સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે લેવાતા ઉપાયોની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ચકાસણીરૂપ અભ્યાસો અને છણાવટ કરતા લેખો.
- (૩) આવો અભ્યાસ કે વિવેચનો કરતાં પુસ્તકો કે અહેવાલોનો તથા શ્રેષ્ઠ ઠરેલા અભ્યાસ-સાહિત્ય (Classics)નો સાર-સંક્ષેપ તથા વિવેચન.
- (૪) સામાજિક સંશોધન-પદ્ધતિઓ અંગેની સરળ સમજ આપતા અને તેમની ઉપયોગિતા દર્શાવતા લેખો.

મુદ્રક : અર્થ કોમ્પ્યુટર :

૨૦૩, મૌર્ય કોમ્પ્લેક્સ, સી. યુ. શાહ કોલેજની સામે, ઈન્કમટેક્સ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪, મો. ૯૩૨૭૦૩૬૪૧૪

ગુજરાત સામાજિક સેવામંડળ કારોબારી સમિતિ

૧. શ્રી થોમસભાઈ પરમાર પ્રમુખ
૨. શ્રી હેમંતકુમાર શાહ મંત્રી
૩. શ્રી ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ સહમંત્રી-તંત્રી
૪. શ્રી રમેશભાઈ બી. શાહ સભ્ય
૫. શ્રી વિદ્યુતભાઈ જોષી સભ્ય
૬. શ્રી સુભાષભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ સભ્ય
૭. શ્રી ધવલભાઈ મહેતા સભ્ય
૮. શ્રી અરુણભાઈ વાઘેલા સભ્ય
૯. શ્રી અલ્પેશભાઈ પ્રજાપતિ સભ્ય

ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળના આજીવન સભ્ય બનવા નમ્ર અપીલ

સ્વ. ગટુભાઈ ધ્રુવ દ્વારા શરૂ થયેલ ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળ સમાજસેવા દ્વારા તેમજ પુસ્તક, જર્નલ દ્વારા બૌદ્ધિક વિચાર અને જ્ઞાનપ્રસાર દ્વારા સમાજમાં ચેતના જગાવવાનું કાર્ય કરે છે. આવા મંડળના આજીવન સભ્ય બનવા-બનાવવા નમ્ર અપીલ છે.

નોંધ : આજીવન સભ્ય બનનારને 'સમાજકારણ' અંક પહોંચાડવામાં આવે છે.

મંડળની આજીવન સભ્ય ફી : રૂ. ૧૦૦૦/-

‘અંતર્મુખ થઈ જા અને તારા અંતરને જો. તેમ કરતાં પણ તને તારામાં સૌંદર્ય ન દેખાય તો શિલ્પકાર જેમ મૂર્તિને વિશે કરે છે તેમ તું કર. મૂર્તિ સુંદર તો થવી જ જોઈએ. એટલે અમુક ભાગ તે કાપી નાખે છે. અમુક ભાગ છોલી નાખે છે. આમ ઘડતો ઘડતો તે પોતાની મૂર્તિને સુંદરતા અર્પે છે. તે પ્રમાણે તું પણ કર. તારામાં જે અતિશયતા હોય તે ફેંકી દે, વક્તા હોય તે કાઢી નાખ અને ઋજુતા ધારણ કર.’

-ગાંધીજી

રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારીએ, વાઇરસને ભગાડીએ

ઓમ સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ । સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

ભારતીય સંસ્કૃતિએ છેક વૈદિક કાળથી કહ્યું છે કે સર્વના કલ્યાણમાં જ આપણું કલ્યાણ રહેલું છે. માટે સહુના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરવી અને સામર્થ્ય હોય તો સહુના કલ્યાણની વ્યવસ્થા કરવી. પરંતુ આટલી સુગમ સરળ વાત બધાને સમજાઈ નહિ... જે કોરોનાએ સમજાવી દીધું કે સહુ નીરોગી હશે તો જ હું નીરોગી રહી શકીશ અને અન્ય રોગગ્રસ્ત હશે તો હું પણ એ જ દશામાં મુકાઈ જઈશ અને હજુ પણ મનુષ્ય પોતે સર્વના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરતો નથી એ તો સરકાર છે કે જે સહુનાં હિત માટે કામ કરે છે. પ્રજા પોતે જ્યાં સુધી બહુજન હિતાય અને બહુજન સુખાય માટે પ્રવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી એ હિત અને સુખ સહુને મળતાં નથી, ટૂંકમાં સાર્વત્રિક અને સામુદાયિક તંદુરસ્તી જ હવે વ્યક્તિગત હયાતીનો આધાર છે.

પહેલાં તો દરેક મનુષ્ય પાસે દુઃખ હતાં, હવે તો દરેક દેશ પાસે પોતાની અશ્રુકથાઓ છે. એક નવા જ સામુદાયિક સંકટમાં જગત આવી પડ્યું છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે આ સંકટ ઓળખાયેલું છે. બાકી સમગ્ર વિશ્વ ન ઓળખાયેલાં એવાં ઘણાં સંકટમાં સમાન રીતે આવેલું જ છે. પર્યાવરણ વિશેની વિગતોથી સહુ પરિચિત છે, અને એ પ્રકરણ તો રોગચાળાના પ્રકરણ કરતાં હજારગણું વધારે ગંભીર છે. માણસજાતે ભૌતિક બાબતોનો એટલો બધો વધુ પક્ષ લીધો કે એના ગુણસંપુટમાં મોટી ઘટ આવી. એક સત્ય એ છે કે આદિકાળથી આવા ઉપદ્રવો તો આવતા જ રહેતા હતાં પણ માનવશરીર કદી પાછું પડ્યું ન હતું. અત્યારે મનુષ્યનો ખોરાક એટલો અનિયંત્રિત અને આહારવિજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે કે એનું શરીર જ પાછું પડી રહ્યું છે. માનવશરીરની આંતરિક ઈમ્યુન સહિતની અનેક સિસ્ટમ કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ છે. મોબાઇલ જેવી અનેક ટેકનોલોજીના એવા જંગલમાં ફસાયો છે કે જ્યાં શરીરની ઘડિયાળ (બોડી

ક્લોક) તરફ તે ધ્યાન આપવાનું જ ચૂકી ગયો છે, માત્ર પ્રકૃતિ તરફ જ નહિ અનેક તરફની ફરજોમાં પ્રમાદ રાખ્યો છે. કોરોના દ્વારા કોઈ જ બોધપાઠ લાદવાની સંભાવના નથી. એ તો એવો જ રહેવાનો છે જેવું જનજીવન થાળે પડશે કે તરત અગાઉની જેમ જ તે સર્વ પ્રકૃતિવિરોધી પ્રવૃત્તિમાં વ્યસ્ત થઈ જવાનો છે. કારણ કે છેલ્લાં પચાસ વરસથી વધતા જતા રોગો, વધતી જતી હોસ્પિટલો અને ખોરાકમાં અશુદ્ધિ કે પ્રદૂષિત જળ ભાનમાં લાવી શક્યું નથી. કદાચ કોરોના એકાદ વર્ષ ચાલે તોપણ માણસના વર્તનમાં કોઈ ફેરફાર લાવે તેવી સંભાવના નથી. અત્યાર સુધી માનવીએ ગમતાનો ગુલાલ જ કર્યો છે. પરંતુ હવે જાગવું પડશે.

છેલ્લા દોઢ દાયકામાં દેશમાં સ્વાસ્થ્યની બાબતમાં ગંભીર સવાલો ઊભા થયા છે, એમાંય ગુજરાતી પ્રજા માટે તબિયત અને પાણી સર્વકાલીન સમસ્યા રહી છે. આપણે ગુજરાતીઓ ખાવાપીવામાં એટલા બેફામ છીએ કે રેસ્ટોરન્ટમાંથી સીધા દવાખાનામાં જવાની યોગ્યતા ધરાવીએ છીએ. પૈસેટકે સુખી ગણાતી અને અન્ય રાજ્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સુખી દેખાતી ગુજરાતી પ્રજા તબિયતની બાબતમાં ગોથાં ખાવા લાગી છે. કારણ કે ગુજરાતી પ્રજા પાસે રસોડાના આયુર્વેદ અને ઘરગથ્થુ ઉપચારની સુદૈર્ઘ્ય પરંપરા હતી જે હવે નામશેષ થવા આવી છે. ગુજરાતીઓની સરેરાશ રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે જે માટે બદલાયેલી આહાર-વિહારની રીતો, પ્રકૃતિ વિરુદ્ધની જીવનશૈલી અને માનવીનો લોભ અને સ્વાર્થને લીધે દરેક વસ્તુમાં ભેળસેળ-મિલાવટ પણ જવાબદાર છે. ફાસ્ટફૂડ અને પીડીકીઓએ એને ઓર ઘટાડી નાખી છે.

ઉપરાંત આરોગ્ય બગડવા પાછળનું એક કારણ બેઠાડું જીવન પણ છે, મોબાઇલ ફોનને કારણે લાંબા સમય સુધી એક જ આસને બેસવાની સિદ્ધિ મેળવી લીધી છે. આવી બેઠા રહેવાની અને મોબાઇલમાં ડૂબકી

મારવાની ટેવ ઘરના નાનામોટા સર્વે સભ્યોમાં જોવા મળે છે. નાનાં બાળકોએ મેદાનમાં રમત રમવાની હોય અને યુવાનોએ કસરત કરી શરીર બનાવવાનું હોય તેને બદલે મોબાઈલ પાછળ સમય અને શરીર બગાડી રહ્યા છે. શારીરિક પ્રવૃત્તિનો અભાવ અને બેઠાડું જીવનને લીધે 50 વર્ષની આયુ પહેલાં જ શરીરના સાંધાના વા શરૂ થતા જોવા મળે છે અને આ બધી બાબતોને લીધે હવે આપણે ત્યાં પ્રજાનો એક મોટો સમૂહ સ્થૂળતા-મધુપ્રમેહ-ડાયાબિટીસ રોગનો સામનો કરી રહ્યા છે તેમજ તણાવગ્રસ્ત જીવનને લીધે યુવાનોમાં હાઈપર ટેન્શન જોવા મળે છે. વર્તમાન મહામારી કોરોનાએ આવા બી.પી., ડાયાબિટીસ અને સ્થૂળતા ધરાવતા લોકોનો ભોગ લીધો છે.

સરકારી હોસ્પિટલો પર કાર્યભારણ વધી ગયું છે અને એટલે નિદાન અને ઉપચારમાં પણ ઉતાવળ પ્રવેશી ગઈ છે. રાજ્યમાં તબીબી શિક્ષણની તંગદિલીને કારણે ખાનગી અને કોર્પોરેટ હોસ્પિટલમાં પણ ધસારો અસામાન્ય છે. આપણે ખરેખર જેટલા ડોક્ટરની જરૂર છે તેના કરતાં રાજ્યમાં બહુ જ ઓછા યુવક-યુવતી દર વર્ષે ડોક્ટર તરીકે બહાર આવે છે. કેટલીક ટ્રસ્ટ હોસ્પિટલો અને ખાનગી હોસ્પિટલો સેવા યજ્ઞ પડતો મૂકી પેશન્ટને લૂંટવામાં પડ્યા છે. રાજ્ય સરકાર પણ

કોઈ મહામારી કે વાઈરસ થાય ત્યારે જ જાગે છે જે તંત્રની અધૂરપ કહેવાય. બોધપાઠ લઈને તાત્કાલિક સરકારી હોસ્પિટલોનું મૂલ્યાંકન કરી સુધારા જરૂરી છે, જેથી તબીબી હોનારત અટકાવી શકાય.

આમ, પ્રજા આરોગ્યના ત્રિભેદે આવીને ઊભી છે અને એમાં સૌનું સપ્રમાણ યોગદાન છે. પરંતુ હવે સૌએ જાગ્રત થવું પડશે. ઘણીબધી સ્વ-સુધારણા અને ઘણીબધી સંકલ્પશક્તિ દ્વારા તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવા તેમજ તંદુરસ્ત સમાજના નિર્માણ માટે પોતપોતાની રીતે યોગદાન આપીએ, ઈમ્યુનિટી વધારવા યોગ્ય આહાર-વિહાર સાથે કસરતને જીવનનું અંગ બનાવીએ, સ્વચ્છતા અને સાત્ત્વિકતાને અપનાવીએ. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસક્રમમાં આહાર-વિહારની રીતો, આહારવિજ્ઞાન અને તંદુરસ્ત જીવન અંગેના પાઠ ભણાવવા પડશે તેમ જ પ્રજાને જાહેર માધ્યમોનો પ્રચાર કરીને આહાર-વિહારની જાણકારી આપવી જોઈએ. આવો, સૌ સાથે મળીને કામ કરીએ, શારીરિક અંતર જાળવીએ, માસ્ક પહેરીએ, હેન્ડ વોશ કે સેનિટાઈઝરથી હાથ યોખ્યા રાખીએ, ઉધરસ કે છીંક ખાતી વખતે રૂમાલ આડો રાખીએ. આવી અનેક નવી ટેવો આપના દૈનિક જીવનમાં લાગુ કરી તંદુરસ્ત રહીએ. રોગચાળાને ફેલાતો અટકાવીએ.

●

દરેકે દરેક માણસને સાથે લેવાનો છે. માણસે સ્વકેન્દ્રિતતામાંથી મુક્ત બનીને આખીયે માનવજાતને સાથે લેવાની છે. માણસ એકાકીપણે પોતાની જાતનો કે જાતિનો કે દેશોનો વિકાસ નહીં સાધી શકે.

માત્ર પોતાના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરવો એ કુદરતના નિયમથીયે વિરુદ્ધ છે. વૃક્ષની માત્ર કોઈ એક શાખા આખા વૃક્ષનો રસ પોતે એકલી ચૂસી લે, એવું બને નહીં. વૃક્ષ જીવે, તો આખું જીવે. વૃક્ષ ફૂલે, તો આખું ફૂલે-ફાલે. પોતાની બધી જ શાખા-પ્રશાખા સાથે અને પોતાના બધા જ પર્ણસમૂહ સાથે વૃક્ષ સૂર્ય તરફ અભિમુખ થવાનું છે.

આવી જ રીતે માનવીય ઉત્કાંતિ સધાવાની છે, તે પણ અમુક વિશિષ્ટજનો માટે નહીં, આખીયે માનવજાત માટે સધાવાની છે. બધાંએ સાથે આગળ વધવાનું છે. આપણી ભીતરનું કાંઈક આપણને એકબીજાની નજીક ને નજીક આણી રહ્યું છે. એકબીજા સાથે પ્રેમથી જોડાઈને જ આપણે આપણી પોતાનીયે પૂર્ણતા સાધી શકીશું. પ્રેમ એ જીવનનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે, અને એ જ માનવીય ઉત્કાંતિને માટે પ્રેરકબળ બની રહેવાનું છે.

— પીઅર ટિલહાર્ડ

*મુલાકાત લેનાર એન. રાજારામ 'સેવાનિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક અને ડીન' સમાજ વિજ્ઞાન સંસ્થાન, સ્કૂલ ઓફ સોશ્યલ સાયન્સ, ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વ વિદ્યાલય, ગાંધીનગર, ગુજરાત, ભારત email : rajaram.org@gmail.com

**આ મુલાકાત મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં થઈ હતી. જેનો હિંદી અનુવાદ સુભોધકુમારે, સ્કોલર, સમાજ અને વિકાસ અધ્યયન કેન્દ્ર, ગુજરાત કેન્દ્રીય વિદ્યાલય, ગાંધીનગર, ગુજરાત, ભારતે કર્યું છે.

***ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર સમીક્ષા

5(1)104-137

2018, Indian Sociological Society,

SAGE Publication,

sagepub.in/home.vav

DOLI : 10.1177/2349139618788189

http://bss.sagepub.in

નોંધ : ****પ્રો. નારાયણ શેઠ (N. R. Sheth)

ભારતનાં અને ગુજરાતના જાણીતા સમાજશાસ્ત્રી હતા. તેઓનું ઉદ્યોગ અને શ્રમનાં સમાજશાસ્ત્રમાં ખૂબ મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. તેમનાં જીવન અને કાર્ય અંગેની જાણકારી તેમના જ શબ્દોમાં એન. રાજારામને મુલાકાતમાં આપી. જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટે કર્યું છે. તેમજ Sage Publication તરફથી 'સમાજકારણ'માં છાપવા પરવાનગી મળી છે તે માટે પ્રો. બી. નાગલાની મદદ મળી છે.

ભાગ-1, 12 જુલાઈ, 2017

પ્રો. એન. રાજારામ : પ્રોફેસર શેઠ, તમો તમારા જન્મ તથા બાળઅવસ્થાનાં શરૂઆતના દિવસો અંગે જણાવશો.

પ્રો. નારાયણ રણછોડલાલ શેઠ : મારો જન્મ 26 નવેમ્બર, 1931ના રોજ વડોદરા જિલ્લાના સાવલીમાં નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના વણિક કુટુંબમાં થયો હતો. મારા પિતા જૂના બરોડા સ્ટેટમાં એક કંપાઉન્ડર હતા. એમની

નોકરી સ્થળાંતરિત (બદલીવાળી) હતી. મારા શરૂઆતનાં 9 વરસ બહારની દુનિયાના (બાહ્ય જગતના) સંપર્કના અભાવમાં છોટા ઉદેપુર જિલ્લાનાં સંખેડા નામના ગામ જે હવે તાલુકામથક છે ત્યાં વીત્યા. મારા માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણનો ઘણો (વધુ) મોટો સમય વડોદરા જિલ્લાના ડભોઈ નામના સ્થળે વીત્યા. ડભોઈની વિભાગશાળાના શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિભા ઓળખી એમને પ્રેરિત કરતા હતા જે મારા માટે ખૂબ ભાગ્યશાળી સાબિત થયું. જેમણે મને અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભણાવ્યું તેમાંનું ઘણુબધું મને આજે પણ યાદ છે. મારા પિતા બહુ ભણેલા નહોતા પરંતુ તેઓ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત બોલી શકતા હતા. તેઓએ થોડાક મહિના વડોદરા શહેરમાં શિક્ષણ લીધું. ભણ્યા તો હતા પણ મેટ્રિક પૂરું કરી શક્યા ન હતા. તોપણ સંસ્કૃત ભાષા પર એમની પકડ હતી. વિશેષ તો બોલવામાં તેઓ પારંગત હતા. બાળપણમાં હું એમનાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયો. જેને લીધે પાછળથી હું આધ્યાત્મિકતા બાજુ વળ્યો.

મારા પિતા વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા હતા. એમની વૈદિક અને ઉપનિષદીય સાહિત્ય પર સારી એવી પકડ હતી. સાવલી (વડોદરા જિલ્લાનું એક તાલુકા મથક)માં દશમા ધોરણ દરમ્યાન હું ઉપનિષદીય સાહિત્યના સંપર્કમાં આવ્યો. વિભિન્ન જ્ઞાતિનાં લોકો ઉપનિષદમાં રસ દાખવતા હતા. આ કારણોથી મારામાં સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય પ્રતિ રસ જાગ્યો. એનાથી ધર્મ અને અધ્યાત્મમાં મારી રુચિ જાગ્રત થઈ અને જેમ જેમ હું મોટો થતો ગયો ધર્મ અને અધ્યાત્મ વચ્ચેનો તફાવત સમજવા લાગ્યો. મારા પરિવારના સભ્યો પરંપરાગત રૂપે ગાઢ/દઢ કર્મકાંડી હતા. ઈશ્વર તથા ધર્મના ઉપનિષદીય સાહિત્ય દ્વારા પ્રાપ્ત જ્ઞાનને કારણે કર્મકાંડી પરંપરા મને નિરર્થક લાગી. મહિલાઓનું 'ગુરુઓ' પાસે જવું તેમજ પવિત્રતા અને અપવિત્રતાના સિદ્ધાંતનું પાલન કરવા જેવી તમામ પ્રથાઓ પ્રત્યે મારા મગજમાં પ્રશ્નો

ઉદ્ભવતા. ક્યારેક ક્યારેક આ પ્રથાઓ તોડવામાં મને આનંદ આવતો હતો. કારણ કે મારામાં એવો કોઈ ડર વિકસિત ન હતો થયો કે ઈશ્વર-ભગવાન મને દંડ કરશે. આના સિવાય હું એક કોમળ અંતર્મુખી, લોકોને ઓછો મળવાવાળો અને ઓછી ખેલકૂદ કરવાવાળો છોકરો હતો. મારાથી એક મોટી બહેન હતી. જોકે અમે દવાખાના પાસે જ રહેતાં હતાં એટલે મારે ડોક્ટરના છોકરા સાથે રમવું પડતું. ડોક્ટરનો છોકરો અને કંપાઉન્ડરનો છોકરો ! પરંતુ મેં ક્યારેય સામાજિક રમતમાં ભાગ નથી લીધો. આમ ધીરે ધીરે હું એક અંતર્મુખી અને આત્મવિશ્લેષી બનતો ગયો. મારા પરિવારમાં મુખ્યત્વે મારા માતાપિતા વચ્ચે પરસ્પર ઘણી વખત ઝઘડા થતા હતા. એમની પાસેથી હું ઘણુંબધું શીખ્યો. ખાસ તો સંઘર્ષ, નકારાત્મકતાના પાઠ અને મોટો થઈને મારે શું કરવાનું છે વગેરે.

રાજારામ : આપની (યુવાવસ્થા) કિશોરાવસ્થા ક્યાં પસાર કરી અને તમારા જીવનનો આ સમયગાળો કેવો હતો ?

શેઠ : મારી કિશોરાવસ્થા ડભોઈમાં પસાર થઈ. એ સમયે મારા પડોશમાં મુસ્લિમોએ મને પરેશાન કર્યો હતો. કેટલાક લોકોએ એવું વિચારીને પરેશાન કર્યો હતો કે આ એક નબળો છોકરો જણાય છે. એક બનાવ બન્યો હતો જેમાં મારા એક સહઅભ્યાસીએ પિરિયડ દરમ્યાન મને ધમકાવીને કહ્યું કે ઘરે જતી વખતે તને મારીશું. ડોક્ટરનો છોકરો મારો સહઅભ્યાસી (વિદ્યાર્થી સાથીદાર) હતો. એટલે અમે ફી પિરિયડ દરમ્યાન મુખ્ય આચાર્યને અંગ્રેજીમાં એક અરજી લખી. રિસેસ પછી વર્ગશિક્ષક આવ્યા અને મને કહ્યું કે મુખ્ય આચાર્યને તારી અરજી મળી ગઈ છે અને બધા શિક્ષકો કોમન રૂમમાં તારા અંગ્રેજી લખાણની ખૂબ પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. હું બહુ જ ખુશ હતો. આ બધી વાત હું અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણના સ્તરને બતાવવા કહી રહ્યો છું. જે શાળામાં હું ભણ્યો, અભ્યાસ કર્યો એ એક ગુજરાતી માધ્યમની શાળા હતી અને પાંચમા-છઠ્ઠા ધોરણમાં ત્યારે શિક્ષકોએ 'પાઠમાલા' નામનું પુસ્તક તેમજ રેન એન્ડ માર્ટીનના

ગ્રામર (અંગ્રેજી વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધ પુસ્તક)ને બહુ જ શ્રેષ્ઠ રીતે ભણાવી/શીખવી હતી. મારીપાસે કદાચ કંઈક આંતરિક ગુણવત્તા પણ હતી. મેં ભાષા પર સારી પકડ બનાવી જે પાછળથી મારા માન્ચેસ્ટર જવા સમયે દેખાઈ. મેક્સ ગ્લુકમેને મને આમંત્રિત કર્યો હતો. શરૂઆતી મહિનામાં તો હું 'ફેકલ્ટી રીસર્ચ એસોસિએટ' એક વ્યાખ્યાતા નહીં પરંતુ ઉપ-વ્યાખ્યાતા તરીકે કદાચ જોવા માટે આમંત્રિત કર્યો હતો... એ જોવા માટે કે વડોદરાનું બરોડા વિશ્વવિદ્યાલય અંગ્રેજી ભાષામાં પારંગત વ્યક્તિ તૈયાર કરી પણ શકે છે. તો મેક્સે કહ્યું કે તમે આ થીસીસને લો અને તેનું પુનઃનિરીક્ષણ કરીને તમો વિભાગને કેટલાય સેમિનાર આપી શકો છો. મને એક વર્ષ માટે નિયુક્ત કર્યો હતો. મને આ વિચાર પસંદ આવ્યો. મેં પોતાના અધ્યાય-શિક્ષણ પર કામ શરૂ કર્યું. મને યાદ છે કે જેવો મેં પહેલો સેમિનાર પૂર્ણ કર્યો, મેક્સ ગ્લુકમેને મારી પાસે આવીને કહ્યું કે 'નારાયણ, ચલો એક ડ્રિંક માટે જઈએ.' અને અમે ડ્રિંક માટે ગયા. ત્યાં એમણે સ્વીકાર્યું કે નારાયણ અમે બધા તારા અંગ્રેજી પર બહુ શંકાશીલ હતા. હજુ પણ અંગ્રેજી બોલવામાં મને એટલી ફાવટ આવી નથી. પરંતુ મારી અંગ્રેજી લખવાની કલાથી મેક્સ ગ્લુકમેન પણ મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. પછી એમણે કહ્યું, મેં નક્કી કર્યું છે કે વિશ્વવિદ્યાલયને તારા માટે આગલા વરસે પૂર્ણકાલીન અધ્યાપન કરાવવાની ભલામણ કરીશ. હું ત્યાં એક વર્ષ રહ્યો. તેઓ ઈચ્છતા હતા કે હું લાંબા સમય સુધી ત્યાં કામ કરું. પરંતુ મારા પર કૌટુંબિક જવાબદારી હતી. તેથી હું ત્યાં ભણાવવાનું / શીખવવાનું ચાલુ રાખી શક્યો નહીં.

એટલે સુધી કે શ્રીનિવાસ પણ મારી અંગ્રેજી પરના નિયંત્રણની પકડથી પ્રશંસક હતા અને તેઓ એક મારા પ્રશિક્ષક હતા. એક સ્નાતક વિદ્યાર્થીના નાતે હું અભ્યાસ પુસ્તક પર થોડું લખી શ્રીનિવાસને બતાવતો હતો. શ્રીનિવાસ વાંચીને લાલ શાહી પેનથી ટીકા/સૂચન કરતા હતા. એમાંથી કેટલીક ટીકા-ટિપ્પણ મારા મગજમાં ઘર કરી જતી હતી. પોતાના વિચારને કેવી રીતે વહેંચવા અને તેને લેખનમાં કેવી રીતે પરિણામવા/ફિરવવા; કેવી

રીતે પોતાના લેખનને વ્યવસ્થિત કરવું; કેવી રીતે કોઈ બાબતને બઢાવી/ચઢાવીને લખવું વગેરે. જોકે મારી અંગ્રેજી પરની પકડનું બધું શ્રેય ડભોઈનાં મારા શિક્ષક અને શ્રીનિવાસને જાય છે.

રાજારામ : તમારા ડભોઈના સમય પછી આગળ શું થયું / બન્યું ?

શેઠ : સાવલીમાં દસમા ધોરણમાં એક વર્ષ વિતાવ્યું. હું બધાં જ ધોરણમાં પહેલા નંબરે આવતો. પછી જેને મોડલ સ્કૂલમાં મેટ્રિક્યુલેશન ધોરણ કહે છે તે કરવા માટે હું વડોદરા ગયો. અહીંયાં પણ શિક્ષકોએ મારી પ્રતિભા જોઈ/જાણી. ફરી હું પહેલા નંબરે આવ્યો અને કેન્દ્રમાં ત્રીજા સ્થાન પર હતો. પરિણામ આવ્યા પછી સાવલીના મિત્રો મને ‘હેલ્લો 78%’ બોલીને ચીડાવતા/ખીજવતા. એ દિવસોમાં 78% મેળવવા બહુ મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાતી/સિદ્ધિ ગણાતી.

રાજારામ : તે કયું વર્ષ હતું ?

શેઠ : એ 1949 હતું. હું 1948માં જ પાસ થઈ ગયો હોત પરંતુ પરીક્ષાના થોડા દિવસ પહેલાં હું ગંભીર રૂપે ટાઈફોઈડમાં પટકાયો અને મારું એક વર્ષ બેકાર ગયું / બગડ્યું. જેમ મેં પહેલાં બતાવ્યું કે, હું એક અંતર્મુખી વ્યક્તિ હતો. હું એક જ્ઞાતિના છાત્રાલયમાં રહેતો હતો. મારો ટાઈફોઈડ ખૂબ કાળજી લેવો પડે તેટલો ગંભીર હતો. પણ એકવાર તો વડોદરા હોસ્પિટલના ડોક્ટરોએ વિચાર્યું કે હું મરી ગયો અને એક સાંજે કદાચ તે લોકોએ મને શીતાગારમાં નાંખવાનો વિચાર પણ કરી લીધો... ત્યારે કોઈએ કહ્યું કે ‘આ તો હજુ જીવિત છે.’ તાવ 42 દિવસ સુધી રહ્યો, જેમાં લગભગ 17 દિવસ કોમા/બેહોશ અવસ્થામાં રહ્યો.

જોકે પથારીમાં પડી રહ્યો તે સમય દરમ્યાન મારી આજુબાજુના દર્દીઓને જોતા હું મારાં માતા-પિતા દ્વારા કરવામાં આવેલા ત્યાગ/ભોગને નહીં ભૂલી શકું.

આચાર્યએ શાળામાં મારી સારી તંદુરસ્તી માટે, જલ્દી સાજો થાઉં તે માટે પ્રાર્થનાસભાનું આયોજન કર્યું હતું. કારણ કે હું એકનો એક પુત્ર હતો. તેથી સમગ્ર શહેર મારી બીમારીથી ચિંતિત હતું. જોકે હું સાજો થઈ

ગયો અને હોસ્પિટલના અનુભવે મારા જીવનના દષ્ટિકોણને બદલી કાઢ્યો. હું લોકો સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો, સિનેમા જોવા ગયો. એમની પાસે શીખવાનો પ્રયાસ કર્યો. હોસ્પિટલમાં એ દિવસોમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંને નર્સ તરીકે કામ કરતાં હતાં. જ્યારે હું હોસ્પિટલમાં હતો ત્યારે તેઓએ ઘણાબધા ધાબળા ઓઢાડ્યા હતા. જ્યારે મેં નર્સો/પરિચારિકાઓને કામ કરતાં જોયાં તો મેં મારા પિતાને કહ્યું કે હું નર્સ/પરિચારિકા બનવા ઇચ્છું છું. આ વાત પર મારા પિતા થોડાક વિચલિત થયા હતા.

ટૂંકમાં વડોદરાથી મેં ઉચ્ચતર માધ્યમિક પરીક્ષા પાસ કરી. બધાંને એવું લાગતું હતું કે હું વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં પ્રવેશ લઈશ. કારણ કે મારા પિતા એક કંપાઉન્ડર હતાં. એટલા માટે એમણે મને ભણાવ્યો. મારા પિતા અને અન્ય લોકોને લાગ્યું કે હું તબીબી વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ લઈશ. એટલા માટે વિજ્ઞાન પ્રવાહ પસંદ કર્યો. તે સમયે અને આજે પણ એવું વિચારાય છે કે પહેલા નંબરે આવતા વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાન પ્રવાહ જ ભણે છે. મારું નામ વિજ્ઞાન પ્રવાહમાં નોંધણી કરાવ્યું. પરંતુ કેટલાક/થોડાક દિવસોમાં જ મને ભાન થયું કે વિજ્ઞાન મારા માટે નથી. તેથી હું આર્ટ્સ વિનયન પ્રવાહમાં પ્રથમ અને બીજા વર્ષમાં જતો રહ્યો. હું ત્યાં પણ પ્રથમ આવ્યો. અરવિંદ (પ્રો. એ. એમ. શાહ) અને હું સહઅભ્યાસી સાથીદાર હતા. અમે ઇન્ટર મીડિએટ એકસાથે કર્યું અને પછી તો અમે સારા મિત્રો બની ગયા. તે છાત્રાલયમાં રહેતા હતા. તે મને તેમના છાત્રાલયમાં રૂમ પર લઈ ગયાં. તેઓ મારા રૂમ પર પણ આવ્યા. જલ્દી જાણી લીધું કે અમે બંને ખડાયતા વણિક સમુદાયમાંથી આવીએ છીએ. આ એક વધારાનું કારણ હતું. મારા કોલેજકાળ દરમ્યાન હું ક્યારેય એક જગ્યાએ રહ્યો નથી. છ મહિના સુધી હું એક એપાર્ટમેન્ટમાં રહ્યો હતો. ત્યાર પછી છ મહિના છાત્રાલયમાં રહેવા ગયો. ફરી પાછો એક એપાર્ટમેન્ટમાં ગયો. મારા શરૂઆતનાં બે વરસોમાં પાંચ-છ વાર જગ્યા બદલ બદલ કરી. આર્ટ્સે મને મુંઝવી નાંખ્યો હતો. જોકે

સારા માર્ક્સ મેળવી રહ્યો હતો. પરંતુ એક આર્ટ્સનો વિદ્યાર્થી શું કરશે. એ મારી સમજમાં નહોતું આવતું.

રાજારામ : ત્યારે તમે કયા કયા વિષયો શીખ્યા ?

શેઠ : ઈન્ટરમીડિએટ આર્ટ્સ અભ્યાસક્રમમાં માત્ર એક વર્ષ હતો અને એ પણ વિશ્વવિદ્યાલય હતી કારણ કે બરોડા વિશ્વવિદ્યાલય એક નિવાસી વિશ્વવિદ્યાલય હતું. એક વિકલ્પ ગણિત અને તર્કશાસ્ત્રનો હતો. મેં તર્કશાસ્ત્ર છોડી ગણિતને પસંદ કર્યું. એટલે સુધી કે મેં ગણિતની સાથે ભવિષ્ય બનાવવાનું પણ વિચારી લીધું હતું. વિશ્વવિદ્યાલય એ દિવસોમાં થાળે પડતી જતી હતી, ગોઠવાતી જતી હતી. કારણ કે એ સમયે તે મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયથી અલગ થઈ હતી. એટલા માટે એ દિવસોમાં ઈન્ટરમીડિએટ કલાનો વર્ગ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ હતો. કોઈને પ્રથમ સ્થાન ન મળ્યું. મને આજે પણ યાદ છે કે પરિણામ આવ્યા બાદ મારો મિત્ર સાવલી આવ્યો અને જણાવ્યું કે મેં 54 ટકા સાથે પ્રથમ સ્થાન (વિશ્વવિદ્યાલયમાં) મેળવ્યું છે. આ 1951માં બન્યું. હું ખૂબ આનંદિત હતો, ખુશ હતો.

1951માં હું અને અરવિંદ ઈન્ટરમીડિએટ પાસ થઈ ગયા. પછી અમે બે વર્ષનો ઓનર્સનો અભ્યાસક્રમ પસંદ કર્યો. મેં વિચાર્યું કે મારે ગણિત ઓનર્સ લેવું જોઈએ. પરંતુ મેં થોડુંક અસમંજસ અનુભવ્યું, મૂંઝવણ અનુભવી. હું ગણિત સાથે સમય બગાડી રહ્યો હતો અને કશું કરી પણ નહોતો રહ્યો. એ દિવસોમાં કયો અભ્યાસક્રમ લેવો છે તે પસંદ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને છ મહિનાનો સમય મળતો. એટલે એક દિવસ હું ગુજરાતી નક્કી કરતો. બીજા દિવસે સંસ્કૃત (કારણ કે મારું સંસ્કૃત સારું હતું). પાછો ફરી કોઈ અન્ય વિષય વિચારવા લાગતો. એ દરમ્યાન શું થયું કે વિજ્ઞાન વિભાગે આંકડાશાસ્ત્ર ઓનર્સ અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો અને તે પ્રવેશની લાયકાત હતી. ઈન્ટરમીડિએટ ગણિત વિષય સાથે પાસ હોવા જોઈએ. જે મેં મેળવ્યું હતું. તેથી હું આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ જે વિજ્ઞાન શાખામાં હતાં તેમની પાસે ગયો. તેમને મેં કહ્યું : આપે વર્ણન કર્યું છે / જાહેર કર્યું છે કે આંકડાશાસ્ત્ર લેવાની યોગ્ય ઈન્ટરમીડિએટ ગણિત સાથે

પાસ કર્યું હોવું જોઈએ. તો તે મેં કર્યું છે. હું આર્ટ્સ શાખામાં છું. શું તમે વિશ્વવિદ્યાલયને કહેશો કે તે મને આર્ટ્સ શાખામાંથી વિજ્ઞાન શાખામાં બદલે ? શું તમે મને એક આંકડાશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીના રૂપમાં લેશો ? વિભાગના અધ્યક્ષે મારી સામે જોયું અને કહ્યું કે વિજ્ઞાન શાખામાંથી આર્ટ્સ શાખામાં બદલાવ પ્રવેશ સરળ છે પરંતુ આર્ટ્સમાંથી વિજ્ઞાનમાં જવું ‘અસંભવ’ / ‘અશક્ય’ છે. મેં કહ્યું કે પણ તમે પ્રયાસ કેમ નથી કરતા ? જ્યારે અમે બંને એકબીજાથી અપરિચિત હતા તોપણ મેં આવી સલાહ આપવાની હિંમત કરી હતી. આત્મવિશ્વાસનું સ્તર વધવા લાગ્યું હતું. છતાં તેમણે કહ્યું કે હું પ્રયત્ન કરું છું. તેઓ સંબંધિત અધિકારીઓ પાસે ગયા. છેલ્લે સિન્ડિકેટે (વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉચ્ચ નિર્ણય કરતું સત્તામંડળ) આર્ટ્સમાંથી વિજ્ઞાનશાખામાં બદલવાની/ફિરફારની મારી વિનંતીનો સ્વીકાર કરી લીધો. મેં આંકડાશાસ્ત્રીય ઓનર્સ અભ્યાસક્રમ પસંદ કર્યો. થોડાક દિવસો પછી ફરી મેં પોતાને અસમંજસ પણ અનુભવ્યું તેને માર્ક્સ સાથે કોઈ લેવાદેવા ન હતી. મેં વિચાર્યું કે આંકડાશાસ્ત્ર લઈને શું કરીશ. ઘણાબધા લોકો કહેતા કે આંકડાશાસ્ત્ર લેવાથી મિલમાં જવું પડે, નોકરી મળે. મિલોમાં આંકડાશાસ્ત્રી હોય છે. થોડાક મહિના પછી ફરી એ જ શિક્ષક પાસે ગયો અને કહ્યું, ‘સાહેબ, મને આંકડાશાસ્ત્ર સારું નથી લાગતું. શું હું ફરીથી આર્ટ્સ વિદ્યાશાખામાં જઈ શકું છું ? તે એક સારા અને દયાળુ માણસ હતા. તેમણે કહ્યું, ‘જો તું જવા ઇચ્છતો હોય તો કેવી રીતે રોકી શક્યા ?’ પછી અમે બંને વિશ્વવિદ્યાલય ગયા અને પાછો મેં આર્ટ્સ વિદ્યાશાખામાં પ્રવેશ લીધો અને મેં ગણિત ઓનર્સ લીધું. પરંતુ થયું એવું કે હું એકમાત્ર ગણિત ઓનર્સમાં વિદ્યાર્થી હતો. અધ્યાપકો, શિક્ષકો તો ગણિતમાં એક એકથી ચડિયાતા, ધુરંધર હતા, પરંતુ વિદ્યાર્થીમાં ગણિત ઓનર્સમાં એકમાત્ર હું જ હતો. ઘન ભૂમિતિ (Solid Geometry)ના એક શિક્ષક હતા જે મને કંઈક બતાવવા હવામાં રેખા ખેંચતા હતા. કેટલોક સમય તો મને આ બધું સારું લાગ્યું. પછી મને લાગ્યું આ બધું મારા મગજમાં બેસતું નથી. જોકે ગણિત મને ખૂબ ગમતું તોપણ મને એવું અનુભવાયું

કે આ મારો વિષય નથી. તેથી હું ગણિતના શિક્ષક પાસે ગયો અને કહ્યું હવે ગણિત ભણવાનો નથી. આ દરમ્યાન મારી સાથે જે બનતું હતું તેનાથી અરવિંદ થોડા માહિતગાર હતા. અમારા એક અન્ય મિત્ર વી. એચ. જોષી હતા. (જેમણે પાછળથી સમાજશાસ્ત્રમાં પીએચ.ડી. કર્યું. પણ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માં અર્થશાસ્ત્ર શીખવવા જતા રહ્યા.) તે પણ અચંબામાં હતા. તેમણે પણ કહ્યું, કે તું આ શું કરી રહ્યો છે ? આ સમયગાળા દરમ્યાન વિશ્વવિદ્યાલયમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે આગલા વર્ષ બે-ત્રણ મહાન લોકો ડો. ચંદ્રશેખર, ડો. શ્રીનિવાસ અને અન્ય કેટલાક લોકો આવી રહ્યા છે. સંભવતઃ 1951નો શરૂઆતનો આ સમય હતો. આ લોકો 1951માં આવશે અને સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ શરૂ કરશે. એક છપાયેલી મુલાકાતમાં અરવિંદે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે કેવી રીતે તેઓ શ્રીનિવાસને જઈને મળ્યા અને સમાજશાસ્ત્ર વિશે જાણ્યું. હું અરવિંદને અનુસરી રહ્યો હતો. જેવું એમણે કહ્યું કે સમાજશાસ્ત્રનો એક વિભાગ શરૂ થવા જઈ રહ્યો છે અને જોકે હું સમાજશાસ્ત્ર વિશે કંઈ જાણતો ન હતો. પરંતુ મને અધ્યાત્મજ્ઞાતિ પોતાની તથા અન્ય બાબતોમાં રસ હતો. આ બંનેએ મારામાં રસ પેદા કર્યો અને મને અસ્વાભાવિક બનાવ્યો. સમાજશાસ્ત્ર શબ્દનો જે પણ અર્થ હું સમજ્યો હતો તે મને બહુ જ આકર્ષતો હતો. અરવિંદ પ્રથમ વર્ષમાં હતો અને તેમણે સામાજિક માનવશાસ્ત્રને પૂરક વિષય તરીકે પસંદ કર્યો. હું હજુ પણ ઘણો અનિશ્ચિત હતો અને આમતેમ ભટકી રહ્યો હતો. પરંતુ હું અરવિંદની સાથે શ્રીનિવાસના વર્ગોમાં બેસતો હતો.

શ્રીનિવાસ મને બહુ ગમ્યા, પસંદ આવ્યા. તેમણે મને જોયો અને ચોક્કસ પસંદ કર્યો હશે. કારણ કે અરવિંદની સાથે અનોપચારિક રૂપે હું તેમના વર્ગમાં બેઠો હતો. જે પ્રકારે તેઓ વાત કરતા હતા તેથી હું ખરેખર તેમનાથી પ્રભાવિત થવા લાગ્યો હતો. લગભગ છ મહિના પછી અરવિંદને મેં કહ્યું કે હું સમાજશાસ્ત્ર લેવા ઈચ્છું છું. પરંતુ હવે મારા પાસે વિષય બદલવાનો સમય ન હતો. તેમજ સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ પણ શરૂ થયો ન હતો. અહીંયાં જૂના બોમ્બે યુનિ.નો સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્રવાળો

અભ્યાસક્રમ ચાલતો હતો. અને તમે આ બે જ અભ્યાસક્રમ લઈ શકતા નહીં કે પૂરો સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ. શ્રીનિવાસે આગલા વર્ષે 1952થી સમાજશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવાનો નિર્ણય લીધો હતો. અરવિંદે સાંસ્કૃતિક માનવશાસ્ત્રના એ પેર સાથે અર્થશાસ્ત્ર વિષયને પણ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય લીધો અને મેં પોતે ઓનર્સ પ્રથમ વર્ષ છોડવાનો અને છ મહિનાની રાહ જોયા પછી સમાજશાસ્ત્ર લેવાનો નિર્ણય કર્યો. (જોકે 1952થી શરૂ થવાનો હતો.) હું શ્રીનિવાસ પાસે ગયો અને કહ્યું, ‘સાહેબ, હું આ (સમાજશાસ્ત્ર) અભ્યાસક્રમ છોડવા ઈચ્છું છું.’ શ્રીનિવાસ મારી પશ્ચાદ્ભૂ જાણતા હતા. એમણે કહ્યું, ‘તે તારા પિતાજીને પૂછ્યું છે ?’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘સાહેબ, હજુ સુધી તેમની પાસે ગયો નથી પરંતુ પહેલાં તમને પૂછવા ઈચ્છતો હતો. મારા પિતા ના નથી કહેતા. મને એમના પર વિશ્વાસ છે.’ પછી હું મારા પિતા પાસે ગયો. મારા પિતા નિઃસહાય હતા અને હું જે કરવા ઈચ્છતો તે મને કરવા દીધું. મેં એક વરસ બગાડ્યું અને અરવિંદથી એક વરસ પાછળ રહી ગયો.

રાજારામ : તમે સમાજશાસ્ત્રની પહેલી બેચના હતા ?

શેઠ : હા. હું અન્ય વિદ્યાર્થીઓની સાથે બરોડા વિશ્વવિદ્યાલયના સમાજશાસ્ત્ર ઓનર્સ વિષય અભ્યાસક્રમનો પહેલી બેચનો હતો. 1952-1954માં સમાજશાસ્ત્ર ઓનર્સ વિષયમાં માત્ર બે વિદ્યાર્થી હતા અને બંને શેઠ હતા. બીજો વિદ્યાર્થી ચીમનલાલ શેઠ હતા. જે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ અને વિશ્વ હિંદુ પરિષદના અનુયાયી હતો. તેમનો સમાજશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણ અલગ હતો. પરંતુ એક સારા મિત્ર હતા.

અરવિંદ પોતાના પહેલાં સ્વતંત્ર ક્ષેત્રકાર્ય માટે પંચમહાલ ગયા હતા અને તેમણે કહ્યું કે તું મારી સાથે કેમ આવતો નથી ? હું તેમની સાથે ગયો. તેમણે શ્રીનિવાસ પાસેથી પરવાનગી માગી અને કદાચ શ્રીનિવાસે જ એમને સૂચન કર્યું હતું અને તેઓ બે મહિના માટે જઈ રહ્યા હતા. હું એમની સાથે ગયો પરંતુ 1953ના ઉનાળામાં પંચમહાલના કોળી સમુદાય પર થઈ રહેલા ક્ષેત્રકાર્યમાં

પૂરા બે મહિના સાથે રોકાયો નહોતો. સમાજશાસ્ત્ર વિષયમાં મારી શરૂઆતી શિક્ષણતાલીમ અહીં જ થઈ હતી. આ જ સમયગાળા દરમ્યાન શ્રીનિવાસ સાથે તેમના ક્ષેત્રકાર્યમાં મદદ કરવા અરવિંદ મૈસૂર ચાલ્યા ગયા. અને તેઓ રામપુરામાં કેટલાક મહિના તેમની સાથે રહ્યા. આ રીતે તેમને ક્ષેત્રકાર્યમાં એક સહકાર્યકર હોવાનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો.

હું પંચમહાલથી પાછો આવ્યો અને શ્રીનિવાસને થોડુંક લખીને આપ્યું. જેને શ્રીનિવાસે ટુકડા કરી ફાડીને ફેંકી દીધું. પરંતુ સાથે સલાહસૂચન કર્યું : ‘તું શું કરવા ગયો હતો અને તે શું કર્યું છે ? સમાજશાસ્ત્રમાં ઔપચારિક શિક્ષણ શરૂ કરતાં પહેલાં આ મારા માટે ખૂબ મોટો બોધપાઠ હતો.

રાજારામ : સમાજશાસ્ત્રમાં બી.એ. પાસ કર્યા પછી શું ?

શેઠ : હું વિશ્વવિદ્યાલયમાં પહેલો આવ્યો જેથી મને એક શિષ્યવૃત્તિ મળી... ‘દક્ષિણા ફેલોશીપ’; જેમાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં કચેરી કામ કરવું પડતું હતું. પછી મેં એમ.એ. કોર્સમાંના અભ્યાસક્રમમાં પ્રવેશ લીધો. બે વાત બની. થોડાક જ મહિનામાં પ્રોફેસર આઈ. પી. દેસાઈ આવ્યા અને શ્રીનિવાસ ઈંગ્લેન્ડ જતા રહ્યા. અમને શીખવવા માટે શ્રીનિવાસ ઘણા સમય સુધી ઉપલબ્ધ રહ્યા નહીં. પછી આઈ. પી. દેસાઈ આવ્યા. આઈ. પી. દેસાઈ શું હતા તેનો આ સમય દરમ્યાન સારો અનુભવ થયો. સંજોગોવશાત્ અમે શ્રીનિવાસ અને આઈ. પી. દેસાઈના વૈચારિક મતભેદના / ખેંચતાણના સાક્ષી રહ્યા છીએ. તે એક ખાટીમીઠી ખેંચતાણ હતી. બંને ધૂર્યના વિદ્યાર્થી હતા. એમની પાસેથી હું અને અરવિંદ ઘણું શીખ્યા. પરંતુ અમે કોઈ અન્યને એ વહેંચી શક્યા નહીં. અમે શું શીખ્યા કે સમાજશાસ્ત્ર કેવી રીતે આગળ વધે છે અને સંઘર્ષનો સમાજશાસ્ત્રીય અર્થ શું છે. આ આઈ.પી. અને શ્રીનિવાસનું એક જ વિભાગમાં શીખવવાનું ઈનામ હતું. બે વરસથી વધુ ભણાવ્યું હોય તેવા આઈ.પી. જ હતા. શ્રીનિવાસની ઓફિસફર્ડ તાલીમ, આફ્રિકા તથા પોલિનેશિયા આધારિત સામાજિક

માનવશાસ્ત્રનો અનુભવ વગેરેને કારણે અમારી સમાજશાસ્ત્ર પર સારી પકડ અને સમજ આવી હતી. તો આ એક પ્રકારનો સ્વચ્છંદતાવાદ (રોમાન્ટિસિઝ) હતો જે એ સમયે સારો લાગતો હતો. એવું લાગતું હતું કે એક દિવસ એ બધાં સ્થળો જોઈ અને શીખી શકશે અને પોતાનાં બધાં સમીકરણો બરાબર/ભણી થઈ જશે. ખડાયતા વણિક અને તેનો ધર્મ જ એકમાત્ર ધાર્મિક પ્રથા ન હતી કે જેના વિષયમાં હું કોઈ વાત કરી શકતો હતો.

રાજારામ : સાહેબ, આ ક્યું વર્ષ હતું ?

શેઠ : આ 1954-1956 હતું.

રાજારામ : તમારો એમ.એ.નો વર્ગ કેટલો મોટો હતો ?

શેઠ : સ્નાતકમાં રમેશ શ્રોફ મારા સહઅધ્યાયી હતા. મારી જેમ તેનું પણ એક વરસ બગડ્યું હતું. પછી અમે એમ.એ.માં સહઅધ્યાયી બની ગયા.

એમ.એ.માં અમે પૂર્ણ રીતે સમાજશાસ્ત્ર ભણી/શીખી શક્યા નહીં. કારણ કે અમારે બોમ્બે વિશ્વવિદ્યાલયના કોર્સનું/અભ્યાસક્રમનું પાલન કરવું પડ્યું હતું. સ્નાતકમાં રાજનીતિશાસ્ત્ર સાથે સમાજશાસ્ત્ર શીખ્યો. બોમ્બે વિશ્વવિદ્યાલય મુજબ એમ.એ.માં હું સમાજશાસ્ત્રનાં ચાર પેપર, સામાજિક વિજ્ઞાનનાં અન્ય વિષયોનાં ચાર પેપર શીખી/ભણી શકતો હતો. એટલે મેં સમાજશાસ્ત્રનાં ચાર તથા મનોવિજ્ઞાનનાં ચાર પેપર લીધાં. તેથી મને સમાજને જોવાની એક વધુ તક મળી. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનાં ચાર પેપરે મારા દષ્ટિકોણમાં આયામો બદલાવી આપ્યાં. જેણે મને દરેક જગ્યાએ મદદ કરી. રમેશ શ્રોફ હું અને અન્ય બે વિદ્યાર્થીઓએ ચાર પેપર લીધાં હતાં. એમ.એ.માં માત્ર ત્રણ કે ચાર વિદ્યાર્થી જ હતા.

રાજારામ : એમ.એ. પછી તમારી જીવનયાત્રા કેવી રહી ? આગળ તમે શું કર્યું ?

શેઠ : જ્યારે મેં એમ. એ. કર્યું તેમાં પહેલા નંબરે આવ્યો. વિભાગમાં વધારે વિદ્યાર્થી તો નહોતા. પણ બધા એવું સમજતા હતા કે હું પીએચ.ડી. માટે રોકાઈશ. અને એમ.એ. પછી તરત જ પીએચ.ડી. માટે રજિસ્ટ્રેશન

કરાવીશ. શ્રીનિવાસે પોતાની પાસે ઉપલબ્ધ સમિતિની જગ્યામાં સ્થાન આપ્યું હતું. પણ મેં નોકરી માટે પ્રયત્ન કર્યો નહીં. ત્યાં સુધી શ્રીનિવાસ ત્યાં જ હતા. આ 1956નું વર્ષ હતું. મેં શ્રીનિવાસ પાસે પોતાનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું. ત્યારે તેઓ માન્યેસ્ટરથી જ પાછા આવ્યા હતા. કોઈકે ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર શરૂ કર્યું હતું અને તેમાં થોડું કામ પણ થયું હતું. શ્રીનિવાસે તે જોયું હતું. બીજું ઘણા બધા લોકો શ્રીનિવાસને ક્ષેત્રકાર્યવાળા વ્યક્તિ કહી રહ્યા હતા. એક ગ્રામીણ ભારતીય માણસ આ ધારણાને તોડવા માંગતા હતા. તેથી તેમણે કોઈને શિક્ષણના સમાજશાસ્ત્રમાં તો કોઈને નગર સમાજશાસ્ત્રમાં રાખ્યા. એમણે મને કહ્યું કે ‘તું ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર શા માટે નથી પસંદ કરતો?’ એ મને ક્યારે સમજાયું નહીં કે ખબર પડી નહીં કે તેમણે મને આ ક્ષેત્ર કેમ સુઝાડ્યું. એમણે મને કેટલાંક સંદર્ભ પુસ્તકો વાંચવા આપ્યાં ત્યારે મેં વિચાર્યું. પછી એમણે કહ્યું, ‘તું કારખાનામાં ક્ષેત્રકાર્ય કરી શકે છે.’ એક વ્યક્તિ માટે જે અંતર્મુખી હોય અને જે એકલો રહેતો હોય અને ઓછું મળતો કરતો હોય તે હિસાબે શ્રીનિવાસનો વિચાર મને ખૂબ પસંદ પડ્યો. જોકે કોઈ પણ ક્ષેત્રકાર્ય મારા માટે તો મુશ્કેલીઓ જ ઊભી કરવાનું હતું તોપણ મેં એને ચાલુ રાખવાનું નક્કી કર્યું. મેં વિચાર્યું કે વડોદરા શહેરમાં ઔદ્યોગિક મજદૂર/કામદાર પર એક અર્ધ આંકડાશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરીશ. મારી થીસીસનું શીર્ષક કંઈક આવું હતું. ‘વડોદરા શહેરમાં ઔદ્યોગિક કામદાર’. એ સમયે કોઈ નહતું ઈચ્છતું હું કારખાનામાં કામ કરું. પછી શ્રીનિવાસના એક નજીકના મિત્ર શ્રી નાનુભાઈ અમીને મને પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી તરીકે તેમના કારખાનામાં કામ કરવાની પરવાનગી આપી. આ કંપની જ્યોતિ લિમિટેડ હતી.

રાજારામ : તમે આ બાબતે લખ્યું છે. શું આપણે થોડાક પાછળ જઈ શકીએ છીએ ? શું તમે એ સમયે ઔદ્યોગિક સમાજનો કોર્સ અભ્યાસક્રમ કર્યો હતો ?

શેઠ : ચાર પેપરમાં એક પેપર સોશ્યલ બાયોલોજી (સામાજિક જીવવિજ્ઞાન) અને બીજો નિબંધ હતો. જેમાં અમને એક કે બે પ્રશ્ન આપવામાં આવતા અને અમને

કંઈક લખવાનું કહેવામાં આવતું હતું. હું ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર વિશે કંઈ જાણતો નહોતો. મેં એના વિશે વાંચ્યું. પરંતુ શ્રીનિવાસે પુસ્તકાલય માટે પુસ્તકો મંગાવવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. અમારી પાસે એક વિભાગીય પુસ્તકાલય પણ હતું. શ્રીનિવાસે મને ‘હાવથ્રોન સ્ટડીઝ/હોથ્રોન અભ્યાસ’ વિશે બતાવ્યું હતું. અને તેમણે મૈનચેસ્ટરના સમાજશાસ્ત્રી ગ્લુકમેનના વિદ્યાર્થી (ટીમલેખોન) વિશે પણ જણાવ્યું જેમણે યુનાઈટેડ કિંગડમના એક કારખાનામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. મેં હિંમત રાખી શરૂ કર્યું. હું અંધકારમાં ઝૂંમી રહ્યો હતો. આમ જોવા જાવ તો મારો અભ્યાસ સાચી રીતે પરીક્ષણ/તપાસ અને ત્રુટી/ક્ષતિઓ આધારિત હતો. અમે ઔદ્યોગિકતા અને સમાજવ્યવસ્થા અને તેમના સંબંધો વિશે બધું સમજી શકતા ન હતા. એ સમયે ઔદ્યોગિકતા અને સમાજ-વ્યવસ્થા વચ્ચેનાં અંતર અને પરસ્પર પ્રભાવથી પર્યાપ્ત રીતે અમે જાણકાર બન્યા ન હતા. છતાં એ જોવા મળતું કે કેવી રીતે કારખાનામાં જ્ઞાતિની ઘૂસણખોરી છે; કારખાનામાં કુટુંબ કેટલું દેખાય છે; જોવા મળે છે. કારખાનામાં પ્રાંતીય ભાવના કેટલી છે તેમજ આ પ્રકારની અન્ય બાબતો પણ. મેં આવા પ્રકારનાં કામોથી શરૂઆત કરી. 1959માં શ્રીનિવાસ દિલ્લી જતા રહ્યા અને પછી આઈ. પી. દેસાઈએ હોદ્દો સંભાળ્યો. આઈ.પી.એ મને માર્ક્સવાદ અને સમાનતા જેવા અન્ય વિચારોથી પરિચિત/અવગત કરાવ્યો. પછી મેં એ સમયનું સાહિત્ય વાંચ્યું. કારખાના પર થયેલા અભ્યાસોનું યુરોપીય સાહિત્ય વાંચ્યું. જ્યાં સુધી મેં મારું પોતાનું ક્ષેત્રકાર્ય પણ કર્યું નહીં ત્યાં સુધી હું અંધારામાં જ ઝૂંમી રહ્યો હતો. આઈ.પી. મને દિશાનિર્દેશ કરી રહ્યા હતા અને સમજી પણ રહ્યા હતા. મેં 1962માં પોતાની થીસીસ (મહાનિબંધ) પૂર્ણ કરી અને 1959 થી 1962 સુધી મને ખબર જ ન પડી કે મેં જે જાણકારી એકત્ર કરી છે તેનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરું. એક વખત શ્રીનિવાસ પાસે ગયો અને કહ્યું કે મને લાગે છે કે હું આ મહાનિબંધ લખી શકીશ નહીં. હું એના લાયક નથી. શ્રીનિવાસે મને કહ્યું, ‘નારાયણ, શું તું જાણે છે કે હું મારી કુર્ગની પુસ્તક સળગાવવા ઈચ્છતો હતો.

એનો શું અર્થ તું લખી નથી શકતો ? મેં એવું અનુભવ્યું છે કે બધા લોકો આવું અનુભવે છે.’ બીજા એક નિરાશાના સમયે આઈ.પી. પાસે ગયો. જેવું મેં તેમને હતાશા-નિરાશા શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો કે એક આંકડાશાસ્ત્રી અને ઉન્મુખ વ્યક્તિ હોવાના સંબંધે તેમણે તરત જ વિરોધ કર્યો. The carve of Depression is equal to everybody. ‘મંદીનો વખત બધા માટે સરખો હોય છે.’ અને કહ્યું કે આગળ વધો.

આ સમયગાળા દરમ્યાન 1959માં મેં શીખવવાનું/અધ્યાપન શરૂ કરી દીધું હતું. મારાં લગ્ન 1957માં જ થઈ ગયાં હતાં. મારા પિતા ગુજરી ગયા હતા અને મારે મારી માતાની દેખભાળ કરવી પડતી હતી વિભાગ (વડોદરા)માં કોઈ જગ્યા ખાલી ન હતી. એટલા માટે હું વલ્લભ વિદ્યાનગર સરદાર પટેલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ચાલ્યો ગયો. મારા શિક્ષણકાર્યના વ્યવસાયની શરૂઆત વલ્લભવિદ્યાનગરમાં કરી હતી. ત્યાં ગુજરાતી માધ્યમ હતું અને મેં સતત અંગ્રેજી મીડિયમમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. કારણ કે મેં શાબ્દિક ગુણ વિકસિત નહતો કર્યો એટલા માટે શર્મને લીધે કોઈ જોડે વાત નહોતો કરતો. હું અવઢવમાં પડી ગયો હતો.

અમારામાંથી બે જણ ત્યાં ભણાવી/શીખવી રહ્યા હતા. એક હું અને બીજો પ્રકાશ ગજજર. એ સાહિત્યનો માણસ હતો જે પાછળથી સમાજશાસ્ત્રમાં આવી ગયો. જ્યાં એમણે સમાજશાસ્ત્ર ભણાવ્યું/શીખવ્યું ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓનું કામ... જેટલું શિક્ષણ ભણાવે/શીખવે તેટલું લખી લેતા. જ્યારે સમાજશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ ભણાવે/શીખવે તો તેઓ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિથી શરૂઆત કરતા હતા. બધા જ વર્ગોમાં લગભગ પચાસ વિદ્યાર્થીઓ હતા. ગજજરના વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ બહાર ઊભા રહેતા જ્યારે મારા વર્ગમાં વીસ-પચીસ લોકો હાજર રહેતા. નિરીક્ષણ, દેખરેખની પ્રણાલી અલગ રીતની હતી. બાબુ નામના પટાવાળાને વર્ગની આજુબાજુ નિરીક્ષણ માટે મોકલવામાં આવતો. અને તેણે આચાર્યને રિપોર્ટ આપવો પડતો હતો કે કયા શિક્ષક વર્ગમાં છે અને કોણ નહીં. એક વખત એ પટાવાળાએ મને ગુજરાતીમાં કહ્યું કે ‘સાહેબ તમને

બોલાવે છે.’ હું આચાર્યની પાસે ગયો. એમણે મને કહ્યું, ‘મિ. શેઠ મેં સાંભળ્યું છે કે તમે વર્ગના સમયે વર્ગખંડમાં ન હતા.’ મેં એમને કીધું કે વિદ્યાર્થી પોતાનું એસાઈમેન્ટ પૂરા કરી રહ્યા હતા અને બધાએ પોતાનું કામ પૂરું કરી લીધું હતું. તો હું શું કરું ? આચાર્યએ જવાબ આપ્યો કે આ બરાબર નથી. એક વર્ગને કેવી રીતે વ્યસ્ત રાખવો તે તમને આવડવું જોઈએ. મેં પૂછ્યું કે તો હું શું કરત વર્ગમાં જઈને ? એ સમય સુધી મેં કોઈ પ્રયુક્તિ-રીત શીખી ન હતી. એમણે જવાબ આપ્યો. આ વાર્તા સંભળાવી શક્યા હોત, તમે કોઈ કામ સોંપી શક્યા હોત. મેં કહ્યું મને માફ કરો. હું આ બધું કરાવી શકીશ નહીં. આ ચોમાસાની ઋતુ હતી. હું કરમસદ (વિદ્યાનગર પાસે સરદાર પટેલનું જન્મસ્થળ હોવાથી પ્રખ્યાત છે.) ત્યાં રહેતો હતો. મારી માતા વડોદરામાં રહેતી હતી. જ્યારે હું અને મારી પત્ની કરમસદમાં રહેતાં હતાં. મને તકલીફ પડી રહી હતી. મારી તબિયત ખરાબ થઈ ગઈ હતી અને કેટલીક સામાજિક સમસ્યા અને માનસિક સમસ્યા પણ ઊભી થઈ હતી. એ સમયે કેટલાક જ વિદ્યાર્થી હતા જેવા કે હું, અરવિંદ અને રમેશ શ્રોફ અને અમે લોકો આઈ.પી.ની ખૂબ નિકટ હતા. આઈ.પી.એ પૂછ્યું કેવું ચાલી રહ્યું છે ? મેં એમને નિરીક્ષણ/દેખરેખની પ્રણાલી વિશે જણાવ્યું. એમણે કહ્યું કે ‘ચલો હું જોઉં છું.’ એમણે ત્યાં સુધી કેટલુંક નિવારણ શોધી કાઢ્યું હતું. કોઈક નોકરી છોડી રહ્યું હતું અને એક જગ્યા ખાલી થવાની હતી. ફરી વખત જ્યારે હું તેમને મળ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે જઈને તું રાજીનામું આપી દે. મને તારા માટે જગ્યા મળી ગઈ છે. એટલા માટે ઓક્ટોબરમાં હું એ આચાર્યની પાસે ગયો અને કહ્યું, હું છૂટો થવા માંગું છું. એમણે કહ્યું, ‘તમે મારા પર બૉબ ફેંકી રહ્યા છો.’ આ રીતે મેં 1959થી ઓક્ટોબર 1963 સુધી એટલે કે ચાર વર્ષ સુધી વડોદરામાં શીખવ્યું/ભણાવ્યું. સાવત્રી શાને, તરુણ શેઠ, બી.વી. શાહ અને વલુન્જકર ત્યાં હતાં. ઉપરાંત એક રાતુ પરીખ પણ. અમારી વચ્ચે મજબૂત નૈતિક સંબંધ હતા. વર્ગો પછી કેટલીક રમતો જે ઘરમાં રમાતી હતી તે રમતા. આની વચ્ચે 1960-

1961માં અરવિંદ છ મહિના બર્કલે અને છ મહિના શિકાગોમાં વિતાવવા અમેરિકા ચાલ્યા ગયા. ત્યારબાદ અરવિંદ રાજનામું આપી દિલ્લી જતા રહ્યા.

આની વચ્ચે પોતાની ખ્યાતિને લીધે 1963ના શરૂઆતના ગાળામાં જ બરોડા વિશ્વવિદ્યાલય શ્રેષ્ઠ વિદ્યાલય બની ચૂક્યું હતું. હંસા મહેતાને વિશ્વવિદ્યાલયને ઓક્સફર્ડ બનાવવાનું સપનું હતું અને અહીંયા અનુશિક્ષણની ગુલામી હતી. અમેરિકાના પ્રતિષ્ઠિત લોકો સાથે અહીં ઘણાબધા આવી રહ્યા હતા. એમાંથી એક હતા મેક્સ ગ્લુકમેન. એક સાંજે આઈ.પી.ના કહેવા પર મેં અને તરુણે ગ્લુકમેન સાથે બે કલાક વિતાવ્યા. એમણે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. આ બનાવના કેટલાક મહિના પછી શ્રીનિવાસનો મને એક પત્ર મળ્યો. તે હમણાં જ ઈંગ્લેન્ડથી આવ્યા હતા અને એમણે લખ્યું કે ‘મેં ગ્લુકમેન સાથે વાત કરી હતી. અને મેં તેઓને સલાહ/સૂચન આપ્યાં હતાં કે તેમણે તેને માન્યેસ્ટર આમંત્રિત કરવા જોઈએ અને માન્યેસ્ટરથી એક આમંત્રણ આવશે.’ શ્રીનિવાસને એ ખબર હતી કે ગ્લુકમેન મને જાણતા હતા અને વડોદરામાં મારી સાથે વાત પણ કરી હતી. તેઓ એ પણ જાણતા હતા કે હું બધાથી માહિતગાર છું. ગ્લુકમેને શ્રીનિવાસને કહ્યું કે હું પ્રયત્ન કરીશ. શ્રીનિવાસે ત્યારે મને કહ્યું કે જ્યારે આમંત્રણ આવે ત્યારે તું ના ન કહેતો. એ સમયે હું ઘરમાં ખરાબ સમયમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. મારા પિતાનું મૃત્યુ થઈ ગયું હતું. મારી માતા અને મારી મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ પત્ની કુસુમ વચ્ચે બરાબર ચાલતું ન હતું. આ બધાંની વચ્ચે મારું જ શોષણ થઈ રહ્યું હતું. જેવું બધી જગ્યાએ થાય છે. હું બંનેમાંથી એકથી પણ દૂર જવા નહોતો ઈચ્છતો. ઘરનો કંકાસ બરાબર ચાલી રહ્યો હતો અને જ્યારે મેં શ્રીનિવાસને ‘થેન્ક્યુ વેરી મચ’ કહ્યું ત્યારે હું નિશ્ચિત ન હતો કે મારાથી આ થઈ શકે કે કેમ ? મેં મારો નિર્ણય ઘરમાં બંનેને સંભળાવ્યો. બંનેએ કહ્યું કે હા, તો જવું જોઈએ. મેં મારી પત્નીને કહ્યું કે હું તને સાથે લઈ જઈ શકીશ નહીં. તેણે કહ્યું, ‘કોઈ વાંધો નહીં.’ મારું આમંત્રણ અને જવા વચ્ચેનો સમયગાળો ત્રણથી ચાર મહિનાનો

હતો. એ સમયે પણ આ બધું ચાલુ જ રહ્યું હતું જે પહેલેથી ચાલતું હતું. બેત્રણ વખત એવું અનુભવ્યું કે આમંત્રણનો અસ્વીકાર કરી દઉં. મારી ‘હા’ કહ્યા પછી ખેદ વ્યક્ત કરીને કહી દઈશ કે મારે કેટલાક પ્રશ્નો છે. હવે હું પહેલાં કરતાં અલગ નારાયણ શેઠ હતો. મેં ગંભીરપણે વિચાર્યું અને નિર્ણય લીધો મારે જવું જોઈએ.’ મને ખબર હતી કે મારી પત્ની આની સૌથી મોટી ભોગ બનવાની હતી. પરંતુ આ એક પ્રતિષ્ઠિત આમંત્રણ હતું. એટલા માટે મેં જવાનો નિર્ણય કરી લીધો. 1963માં માન્યેસ્ટર ગયો. માન્યેસ્ટર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ વિશે એક વાત કે તે અંગ્રેજોનો વિભાગ ન હતો. આ એક બિનઅંગ્રેજ શિક્ષકોનો વિભાગ હતો. સાચા અર્થમાં / વાસ્તવિકતામાંથી બધા જ લોકો ઈંગ્લેન્ડ સિવાય બહારના દેશોના હતા. કોઈએ કહ્યું કે હું અંગ્રેજ નથી, વેલ્શ છું. બીજા એકે કહ્યું હું સ્કોટ છું. કોઈ ઓસ્ટ્રેલિયાથી હતા તો કેટલાક દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યા હતા. મેક્સનો દક્ષિણ આફ્રિકાથી જોડાયેલો હતો. એટલા માટે કેટલાક જણ ત્યાંથી આવ્યા હતા જે મુખ્ય હતા. સૌથી પહેલાં મને આશંકા હતી કે મારી ત્યાં સ્વીકૃતિ થશે કે કેમ ? બિલ એપ્સિટન અને સ્કોલેટ એપ્સિટન ત્યાં હતા જે મને હવાઈ મથકે લેવા આવ્યા હતા. મેક્સે આ વ્યવસ્થા કરી હતી. સ્કોલેટ એપ્સિટન વડોદરા આવી હતી અને મને જાણતી ઓળખતી હતી. કેટલાક જ દિવસમાં જેમ જેમ સંબંધ બનતો ગયો એમ તેમણે મને બતાવ્યું કે હું સંપૂર્ણ સ્વીકાર્યું છું. મારે બિલકુલ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ‘આપણે બધા બહારનાં છીએ તેથી શું ફર્ક પડે છે ?’ માન્યેસ્ટરમાં શિક્ષકગણની અંદર વચ્ચે મિત્રતા જેવા સંબંધ હતા. મેક્સને ફૂટબોલનો શોખ હતો. એ ફૂટબોલ મેદાન પર જવાની વ્યવસ્થા કરતા હતા અને માન્યેસ્ટર યુનાઈટેડના પ્રશાસકો ત્યારે પણ આજની જેવા જ હતા. મેક્સ એક ફૂટબોલ ખેલાડી અને પ્રશંસક હતો. જોકે જ્યારે હું ત્યાં હતો ત્યાં સુધી તો રમતા ન હતા. એ લગભગ સાત ફૂટ લાંબા 6 ફૂટ 11 ઈંચ અઠવાડિક આ દર્શનોથી એમણે અમને લોકોને ફૂટબોલ પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ બનાવી દીધા હતા. દરેક અઠવાડિયે કોઈ કોઈ ઈજાગ્રસ્ત

થતું. પછીના અઠવાડિયે અમને લોકોને પોતાના ફાર્મ હાઉસ પગપાળા ચાલવા માટે લઈ જતા. અમે સારો સમય વિતાવ્યો. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રલક્ષિત અને માનવશાસ્ત્રલક્ષિત વચ્ચે ખાસો ફરક હતો તફાવત હતો. પરંતુ આ લડાઈ મૌન હતી. જોવા મળતી ન હતી. જ્યારે હું ત્યાં હતો ત્યારે પીટર બર્કલી આવ્યા હતા. આ લડાઈ સૈદ્ધાંતિક હતી. એ લોકો એકબીજાથી સાચા હતા. મેં જે વર્ષ ત્યાં વિતાવ્યાં એમના પ્રતિ હું બહુ જ આસક્ત રહ્યો.

રાજારામ : ત્યાં તમારી રજૂઆત, શિક્ષણ, કાર્યો, તમારી પીએચ.ડી. ઉપર હતાં ?

શેઠ : મેં દરેક પ્રકરણની એક એક રજૂઆત કરી હતી. કેટલાક એવા લોકો હતા જે આ પ્રકારના સામાજિક માનવશાસ્ત્રથી વિચલિત હતા. મારે બહુ સારી ટીકાનો સામનો કરવો પડ્યો. પરંતુ આ બધી અનુકૂળ ટીકાઓ હતી. ત્યાં પરેશાન-ખીજવાવાળા લોકો પણ હતા જેને હું ઓળખી શકતો હતો.

રાજારામ : આપની આ યાત્રા પીએચ.ડી. પદવી મળ્યા પહેલાંની હતી કે પછીની ?

શેઠ : મેં પહેલાં (જુલાઈ કે ઓગસ્ટ 1962માં) પદવી લઈ લીધી હતી અને હું ઓક્ટોબર 1963માં ગયો. મારું પુસ્તક (મહાનિબંધ ઉપર આધારિત હતું.) જે માન્યેસ્ટર યુનિ.ના પ્રેસમાં છપાતું હતું. માન્યેસ્ટરમાં મેં બ્રિટિશ વિદ્યાર્થીઓ વિશે જાણ્યું. આપણે બધા એવું વિચારતા હોઈએ છીએ કે બ્રિટનના સરેરાશ વિદ્યાર્થીઓ ભારતના સરેરાશ વિદ્યાર્થી કરતાં અંગ્રેજી સારી જાણતા હોય છે. ફાવતી હોય છે. હું તેઓના લખાણને દર સપ્તાહે તપાસતો હતો. મેં જોયું કે ઘણાબધા અંગ્રેજ વિદ્યાર્થી એવા હતા જેને સારી અંગ્રેજી નહોતી આવડતી. જોકે હું એવું કહેવા નથી માંગતો કે સરેરાશ અંગ્રેજી વિદ્યાર્થી એક સરેરાશ ભારતીય વિદ્યાર્થીથી શ્રેષ્ઠ નથી. પરંતુ સામાન્ય ઘણાબધા અંગ્રેજી વિદ્યાર્થી હતા જેને બહુ અંગ્રેજી નહોતી ફાવતી/આવડતી. તો એ એક પ્રકારનું સાચુ સમાજશાસ્ત્ર હતું. કોલિંગ લેક્સિગ નામના મારા સહકર્મચારી હતા જે ઈંગ્લેન્ડમાં ગ્રામર સ્કૂલ વ્યાકરણ-

શાળા-સ્થાનિક સ્વશાસન દ્વારા સંચાલિત ઉચ્ચતર શાળાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. તે લોકો જ્યારે પબ્લિક શાળામાં નહોતા ગયા. તેઓને કાઉન્ટી દ્વારા પ્રદાન થયું. એવી ફરજિયાત મફત શિક્ષણવાળી સ્કૂલમાં જવું પડતું હતું. લેક્સિગ આ વ્યાકરણશાળામાં વર્ગવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. તેઓ એવા તારણ પર આવ્યા હતા કે લોકો શૈક્ષણિક તાલીમ લઈ રહ્યા છે તે સામાજિક તાલીમ સમકક્ષથી અને એ મધ્યમવર્ગ સુધી જ પહોંચી શકતા હતા. આ પ્રકારના વિચારોને અપનાવી/પચાવી શકતા. એક છોકરો હતો જે આ સમયે કારખાનાનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. એની પાસેથી મેં જાણ્યું કે ઈંગ્લેન્ડમાં કારખાનાં ભારથી કેવી રીતે જુદાં પડે છે. ટોમ લેપ્ટન ત્યાં ન હતા. પણ આવ્યા હતા અને મેં એમની મુલાકાત લીધી હતી. એરિક બર્ન્સ નામનો એક છોકરો હતો. આ લોકો પશ્ચિમના ઔદ્યોગિક સમાજ વિશેનાં વધી રહેલાં જ્ઞાન અને જાણકારીમાં સહયોગ આપી રહ્યા હતા. એમણે મારી સમજમાં પણ ખાસ્સું/બહુ જ યોગદાન આપ્યું. ત્યારે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રી હતા જેઓ ઔદ્યોગિક સમાજ પર નજર રાખી રહ્યા હતા. વિકાસનો ખ્યાલ, વિકાસનું એકરેખીય થવું અને આ ખ્યાલ બધા દેશને વિકસિત થવા અને અવિકસિત અને વિકસિત એવાં તબક્કામાંથી પસાર થવું પડશે. લોકો દક્ષિણ આફ્રિકા અને યુરોપીય દેશોમાં નિમ્ન વર્ગોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા હતાં અને જે જાણતા અર્થશાસ્ત્રીનાં કથન-વિધાનનાં એ તારણ પર આવ્યા હતા કે વિકાસ એકરેખીય નહીં પરંતુ આ એક બહુરેખીય પ્રક્રિયા (Multy Lenar) છે અને જે દેશોને અવિકસિત કહેવામાં આવે છે. તેઓમાં વિકસિત દેશ હોવાના તમામ ગુણ છે. મારો સૌથી મોટો પ્રેરણાસ્ત્રોત મર્જિંગ નાશનો ગ્વાટેમાલાના કારખાનાના કામદારોનો અભ્યાસ ‘મશીન એજ માયા’ (Machin age Mayor) (ત્રીજા વિશ્વનાં કારખાનાના કામદારો પર થયેલો પહેલો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ) પુસ્તક રહ્યું. એમણે ગ્વાટેમાલાના સ્થાનિક કામદારોમાં બહુ બધા એવા ગુણ દેખ્યા જે યુરોપીય કામદારો અને સમાજના સમજવામાં આવતા

હતા. જોકે વિકાસ અને વૃદ્ધિ પરસ્પર/એકબીજા સાથે જોડાયેલાં છે અને વિકાસની પ્રક્રિયા એકરેખીય નથી. મોરિસ ડી. મોરીસે જમશેદપુર પર કામ કર્યું હતું. તે સમયે મુખ્ય યુક્તિ 'શ્રમ પ્રતિબદ્ધતા' હતી અને વિચાર એવો હતો કે મજદૂર બિનપશ્ચિમી દેશોમાં સંસ્કૃતિને લીધે નિષ્ઠાવાન કે પ્રતિબદ્ધ નથી રહેતો. સંસ્કૃતિ વિકાસની પ્રક્રિયાને પણ પ્રભાવિત કરે છે. મશિન નાશ અને મોરિસે સાબિત કર્યું હતું કે જેને તમે અવિકસિત સમાજ અને સંસ્કૃતિ કહ્યાં છે તે મશીની સંસ્કૃતિનાં અનેક તત્ત્વો પોતાનામાં ઉતારી લીધાં છે એટલા માટે મશિન નાશ પોતાના પુસ્તકનું શીર્ષક 'મશીન એજ માયા' રાખ્યું. (ગ્વાટેમાલાની માયા સંસ્કૃતિના માયા લોકો.) આ રીતે હું આ બધી બાબતો વડોદરા અને માન્યેસ્ટરમાં શીખી શક્યો. પછી એક લેખર્ટ નામનો વ્યક્તિ હતો જેણે પૂનામાં પ્રતિબદ્ધતા (નિષ્ઠા) પર અભ્યાસ કર્યો. એક ઓર ધૂની વ્યક્તિ હતો જે અમેરિકાથી આવ્યો હતો. તેની જગ્યાનું નામ હું ભૂલી ગયો છું. તેમણે કાનપુરનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ કહેતો કે તેણે ઔદ્યોગિક કામદારોનો અભ્યાસ કર્યો છે. એનું કહેવું હતું કે કાનપુરમાં જ્ઞાતિવ્યવસ્થા સુસંગત નથી જોવા મળતી. ઉચ્ચ વર્ગના લોકો ઊંચી જ્ઞાતિનાં સમકક્ષ હતા. તથા તે રેલગાડીમાં પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરે છે અને મધ્યમ વર્ગ-મધ્યમ જ્ઞાતિના બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતા. (એ વખતે બીજો વર્ગ હતો). અને નિમ્ન વર્ગ અને નિમ્ન જ્ઞાતિનાં લોકો ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે છે. ભારતીય સમાજ માટેની આ તેની શોધ હતી. મેં તેના આ પુસ્તકની ઇકોનોમિક પોલિટિકલ વિકલીની સમીક્ષામાં આ પુસ્તકના છોતરા કાઢી નાંખ્યાં હતાં. લેખર્ટ મને કહી રહ્યા હતા કે તમારામાં આ વ્યક્તિ વિશે લખવાની આટલી હિંમત છે ? મેં કહ્યું કે મારામાં હિંમત નથી પણ મેં જે દેખ્યું અને સમજ્યો એ જ લખી રહ્યો છું. તો આ પ્રકારનું વાતાવરણ હતું. જ્યાં હું ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીના રૂપમાં મોટો થયો. પછી આઈ.પી.એ મારા કેટલાક વિચારોમાં સુધારો કર્યો અને ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્રનો એક નવો દષ્ટિકોણ પણ આપ્યો.

રાજારામ : એ શું હતું જે તમે આઈ.પી. પાસેથી શીખ્યા ?

શેઠ : મેં પોતાના આલેખોને (કારખાનાં ઉપર શોધ-વ્યવસ્થામાં) ત્રણ ભાગમાં ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી ભાષામાં વહેંચી દીધા હતા. આ બધી સ્પષ્ટ શ્રેણીઓ હતી. ગુજરાતીભાષીઓને ગુજરાતી ભાષાઓથી ફરિયાદ હતી. મરાઠીભાષી લોકો ગુજરાતી તથા હિંદીભાષીનાં ટીકાકાર હતા. જ્યારે હિંદી બોલવાવાળાને બાકી આ બે વાળાથી તકલીફ હતી. એ સ્પષ્ટ હતું. દરેક એક સામાજિક સમૂહ બીજાનો ટીકાકાર હતો અને એ પ્રકારે તેને સામાજિક ઓળખ મળતી હતી. તો આઈ.પી.ને આને જુદી જ રીતે રાખ્યું અને તેમણે એક સૂચન-નોંધ કરી કહ્યું કે માત્ર એવું જ નથી કે બધાં જૂથ પોતાની ઓળખ બનાવી રહ્યાં છે. જ્યારે એ લોકો તો શું કહી રહ્યા હતા કે જેથી મરાઠી ભાષી લોકો કહી રહ્યા હતા કે સંચાલનકર્તા ગુજરાતી સમર્થક છે/તરફેણકર્તા છે. એ લોકો અમારી ચિંતા કરતા નથી, પરવા કરતા નથી. એ લોકો કહી રહ્યા હતા કે સંચાલકો જે ગુજરાતીઓને આપે છે તે અમને પણ આપવું જોઈએ. આ પ્રકારની બાબતોને આસાનીથી/સરળતાથી નિરૂપણ કરી શકતો ન હતો. આ આઈ.પી.નો મારા શોધપ્રબંધમાં ફાળો હતો/યોગદાન હતું.

રાજારામ : તમે પાછા ક્યારે આવ્યા ?

શેઠ : હું 1965માં પાછો આવ્યો. હું સમુદ્રમાર્ગે પાછો આવ્યો હતો. હું લિવરપુલથી બૉમ્બે માટે નીકળ્યો હતો અને ત્રણ સપ્તાહ સુધી યાત્રાનો આનંદ લીધો. આની વચ્ચે આંદ્રેબેટોને માન્યેસ્ટર જવા માટે ફેલોશીપ મળી. શ્રીનિવાસ દિલ્લીમાં વિભાગ અધ્યક્ષ હતા અને એમણે મને કહ્યું કે આંદ્રેને માન્યેસ્ટર જવાનું છે અને મારે દિલ્લી આવવાનું છે. એમણે મને કહ્યું કે મેં વિશ્વવિદ્યાલયવાળા સાથે વાત કરી હતી અને આંદ્રેની જગ્યા પર એ કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. એટલે હું આંદ્રેની જગ્યા પર દિલ્લી આવી ગયો. આ શ્રીનિવાસનો વિભાગ હતો. ત્યાં તે સમયે એમ. એસ.એ. રાવ, બાવિસ્કર અને યુવાન છોકરીઓનું એક આખું જૂથ પીએચ.ડી. કરી રહ્યું હતું. તો અમે નવરાશના સમયે

મળતાં રહેતાં અને વાતો કરતાં હતાં. આ એક સારો સમય હતો. પહેલાં નામથી બોલાવવાની માન્યેસ્ટરની રીત સૌને પસંદ આવી હતી અને હું બધાંને પહેલાં નામથી બોલાવવા લાગ્યો હતો. હું મિત્રોને પૂછતો કે તમે એને બાવિસ્કર નામથી કેમ બોલાવો છો ? એનું નામ તો બાબુરાય છે. પહેલાં તો મુશ્કેલી પડી પણ પછી પહેલા નામથી બોલાવવાની ટેવને અપનાવી લીધી. મેં કેટલાક કોર્સ / અભ્યાસક્રમ ભણાવ્યા/શીખવ્યા. હું વિચારી રહ્યો હતો કે હવે આગળ પોતાનાં સંશોધનમાં શું કરીશ ? શ્રીનિવાસ ફરી રહ્યા હતા. તેમની આવનજાવન ચાલુ હતી.

જેમ કે વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું હતું. શહેરમાં (દિલ્લી) એક શ્રીરામ સેન્ટર ફોર ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રીલેશન હતું. તેમને ખબર પડી કે નારાયણ શેઠ નામનો એક છોકરો છે જે એક સમાજશાસ્ત્રી છે. એ સમયે શ્રીરામ સેન્ટર ફોર્ડ ફાઉન્ડેશનની મદદથી ચાલી રહ્યું હતું અને શ્રીરામ ફાઉન્ડેશન એક ડી.સી.એમ. સંગઠન દ્વારા સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. એમની પાસે કર્મચારી સંચાલન અને અર્થશાસ્ત્રનાં જૂથ હતાં. તેઓ સમાજશાસ્ત્ર જૂથની દેખરેખ માટે એક સમાજશાસ્ત્રી શોધી રહ્યા હતા. જ્યારે હું દિલ્લી વિભાગમાં કામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે એન. કે. વૈદ્ય જેઓ કર્મચારી નિયામક કે સહાયક નિયામક હતા તેમણે મને પોતાના સેમિનાર અને સંમેલનમાં આમંત્રિત કર્યો હતો. પછી થોડાક મહિના બાદ એમણે મને પ્રસ્તાવ મોકલ્યો. ‘તમે અમારી સાથે કામ કેમ નથી કરતા ? અમે એક સમાજશાસ્ત્રની શાખા શરૂ કરવા જઈ રહ્યા છીએ અને અમે ઈચ્છીએ છીએ કે તમે તેની આગેવાની/નેતૃત્વ કરો.’ હું અવઢવમાં હતો. મને ખબર હતી કે શૈક્ષણિક ઇતિહાસના નેજાના વિભાગમાં જ મારે રહેવું જોઈએ અને વિભાગને મારું યોગદાન આપી શકત. ત્યાં બીજી બાજુ મારું માનવું હતું કે આનાથી મારી ઉદ્યોગ પ્રત્યેની નવી દિશા મળશે અને ઉદ્યોગ, કારખાનાં, મજદૂર કામદાર બધાંને જોવાની એક આગવી દૃષ્ટિ મળશે. બીજું આનાથી મને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિકોણથી હટી સામાજિક સમસ્યાઓને દેખવાનો/જોવાનો એક અલગ અને ઉપયોગી

દૃષ્ટિકોણ મળશે. મારા પાયાની વિચારધારા નિમ્ન મધ્યમવર્ગીય કુટુંબમાં જન્મ હોવાને લીધે અને સ્વભાવિક રીતે શરૂઆતથી જ હું ગરીબ વર્ગનો સમર્થક બની ગયો હતો. હું એક સાધારણ વ્યક્તિ છું અને મારે કોઈની પાસેથી સરળતા-સાદગી શીખવાની જરૂર ન હતી. નવ-દશ વર્ષની ઉંમરથી મારા વિવેકે (મને) કહેવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એટલા માટે નહીં કે મારા પિતા શ્રીમંત/ ધનવાન માણસ ન હતા. પરંતુ આ બધું ધન/પૈસા/સમૃદ્ધિ વગેરે સારી વસ્તુ નથી. આ પ્રકારના વિચારો સાથે હું રહ્યો. તો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ખાવા-પીવામાં, પૈસામાં, હરવા-ફરવામાં, લોકો સાથે વાત કરવા વગેરેમાં મેં હંમેશાં સાદગી જ પસંદ કરી છે. મને હંમેશાં એ જ સારું લાગતું જે સાધારણ હોય. મારું માનવું હતું કે શ્રીરામ સેન્ટર મને સામાન્ય માનવીનો દૃષ્ટિકોણ આપશે. એ સામાન્ય માનવી જે હું રેલગાડીનાં ડબ્બામાં જોઉં છું. પછી મેં વિચાર્યું કે મારે ત્યાં જવું જોઈએ. મેં એ લોકોને કહ્યું કે હું આવીશ. પરંતુ મારા શિક્ષક ગુરુ અને ઉપરી શ્રીનિવાસ હજુ પણ મોટા આડાશ/અવરોધક હતા. હું એમની પાસે ગયો અને આ બધી વાતો બતાવી. તેમને પ્રસ્તાવ મળ્યો છે અને મેં હજુ ના નથી પાડી. હું તમારી સાથે સલાહ-મસલત કરવા અને આપની પરવાનગી લેવા આવ્યો છું. એમણે મને જોયો અને કહ્યું કે તું એમ ઈચ્છે છે કે હું પરવાનગી આપું ? મેં કહ્યું હા. એમણે કહ્યું જરા વિચાર કર ? તું અમને બધાને એક આંચકો આપી રહ્યો છે. ‘બહુ બધા લોકો એવો આરોપ પણ લગાવે છે કે શ્રીનિવાસ પોતાનાં માણસોને આગળ વધારી રહ્યા છે.’ એમણે એક વ્યક્તિની પ્રતિભાને ઓળખી હતી. એ મારા ઉપર મહેરબાન હતા. એમના મનમાં અરવિંદ અને મારા માટે આગવું સ્થાન હતું. એમણે કહ્યું કે જો તું જવા ઈચ્છે છે તો હું ના પાડી શકું નહીં. પણ આંદ્રેની ઉપરાંત જેની જગ્યા પર તું છે... અમારી પાસે પહેલાંથી જ એક રીડરની જગ્યા છે જે ભરવાની બાકી છે. તોપણ તું જ્યાં ઈચ્છતો હોય ત્યાં જઈ શકે છે. ત્યારે મેં થોડોક વિચાર કર્યો પછી કહ્યું હું જઈ રહ્યો છું. પછી તે મારા મિત્ર અને તેમના સહયોગી એવા એ.એમ.શાહ

પાસે ગયા અને પોતે વિશિષ્ટ રીતે કહ્યું કે ‘હું (શેઠ) હવે મોટો વ્યવસાયી બની ગયો છું.’ હું સાડાત્રણ વર્ષ સુધી દિલ્લીમાં હતો. ત્યાં સુધી દિલ્લી સ્કૂલ સાથે સંબંધ રાખ્યો. એમણે બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસે મોકલ્યા હતા. પરંતુ હું એમની સાથે કામ પૂરું કરી શક્યો નહીં. ખાલીદા ગુપ્તા નામની એક વિદ્યાર્થીની હતી જેને હું માર્ગદર્શન કરી રહ્યો હતો. તે ઉત્તરપ્રદેશની તાલીમ સંસ્થાઓ પર કામ કરી રહી હતી.

રાજારામ : ત્યારબાદ તમે ભારતીય સંચાલન સંસ્થાન અમદાવાદ (IIMA)માં આવી ગયા ?

શેઠ : 1964માં ભારતીય સંચાલન સંસ્થાન અમદાવાદમાં અરજી આપી હતી. 1964માં હું જ્યારે માન્યેસ્ટરમાં હતો ત્યારે મારો પુત્ર સંજુનો જન્મ થયો. હું ત્રણ મહિના માટે ઘરે પાછો આવ્યો હતો. તરુણ આ સમય સુધી ભારતીય સંચાલન સંસ્થા અમદાવાદમાં જોડાઈ ગયો હતો. આઈ.પી.એ મને ભાર-ટેન્શન ન લેવાનું અને રાજનામું આપીને જવાનું કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે બીજી વાર નોકરી મેળવવામાં મુશ્કેલી પડશે નહીં. તરુણે સલાહ આપી કે આપણે મોટા થઈ ગયા છીએ અને આપણે તો હજુ શરૂઆત કરીએ છીએ. એટલા માટે તમારા જેવા માણસનું સ્વાગત કરવામાં આવશે અને હું ચાલ્યો ગયો. અહીં કમલા ચૌધરી હતાં જે સંસ્થાનનાં પ્રમુખ હતાં. વિક્રમ સારાભાઈ નિર્દેશક/નિયામક હતા. પરંતુ એમની પાસે સમયખેંચ હોવાને લીધે કમલા અને અન્ય વિદેશી લોકો મને મળ્યા. એ દિવસે એ લોકોએ નક્કી કર્યું કે મને કોઈ પ્રસ્તાવ કરશે નહીં. (મારી સમક્ષ પ્રસ્તાવ મૂકશે નહીં.) મેં કહ્યું કે ઠીક છે. એ સમયે હું બહુ ઉત્સાહી હતો નહીં. કારણ કે મારું ધ્યાન શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તરફ હતું. તો હું જ્યારે શ્રીરામ સેન્ટરમાં હતો ત્યારે ઈશ્વર દયાલ જે અહીંયાં આઈ.આઈ.એમ.માં હતા. એક સંચાલનના વ્યક્તિ હોવાથી હંમેશા મને મળતા રહેતા. શ્રીરામ સેન્ટર આવા પ્રકારના વ્યક્તિઓને હંમેશાં બોલાવતા હતા. બીજું ઈશ્વર અને હું એકબીજાને વડોદરામાં હતા ત્યારથી ઓળખતા હતા. તેઓ કેટલાક

વરસો એલેમ્બિક કંપનીમાં કર્મચારી સંચાલક (Personal Manager) હતા. એ સમયે હું એમને મળ્યો હતો જ્યારે હું પીએચ.ડી. કરી રહ્યો હતો. એટલા માટે ઈશ્વર મને ઓળખતા હતા. ત્રણચાર વર્ષ દિલ્લીમાં રહ્યો. મારી માતાએ મારી સાથે દિલ્લી આવવાની ના પાડી દીધી હતી અને વડોદરામાં એકલી હતી. એટલા માટે હું પોતાને અસ્વસ્થ અનુભવ કરતો હતો. એટલે મેં વિચાર્યું કે પ્રયત્ન કરીએ. આની વચ્ચે મેં કલકત્તાના લોકોને પણ વાત કરી હતી. હું સારું કાર્ય કરી રહ્યો હોવા છતાં શ્રીરામ સેન્ટરવાળા મારી કામગીરીથી કોઈક અલગ જ આશા રાખી બેઠા હતા. એ તો જગજાહેર છે કે દરેક સંસ્થાને પોતાને સધ્ધર કરવા પૈસા બનાવવા પડે. પરંતુ શ્રીરામ સેન્ટર માટે આ હું કરી શક્યો નહીં. એ લોકો મારાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. પરંતુ હું એ કામ ચાલુ રાખવા ઉત્સુક ન હતો. 1968માં કલકત્તાવાળાએ મને એસોસિએટ પ્રોફેસરનો પ્રસ્તાવ આપ્યો હતો. હવે જ્યારે હું પાછળ જોઉં છું ત્યારે મને લાગે છે બહુ બધાં કારણોને લીધે મેં એસોસિએટ પ્રોફેસરનો પ્રસ્તાવ ન સ્વીકાર્યો તે એક સારો નિર્ણય લીધો હતો. જ્યારે ઈશ્વર અહીં (IIMAમાં) હતા ત્યારે મેં એમને કહ્યું : મને વિશ્વાસ નથી આવતો કે આઈ.આઈ.એમ. મારામાં રસ રાખે છે કે નહીં ? પણ જો તમને દિલચસ્પી/પસંદ આવતું હોય તો હું ઉત્સુક છું. ઈશ્વરે મારો આ સંદેશ લીધો અને રવિ મથાઈ (નિર્દેશક IIMA)ને વાત કરી. રવિએ કહ્યું કે એમને ઈન્ટરવ્યૂ માટે નહીં પરંતુ એક સેમિનાર માટે બોલાવીએ છીએ. હું આવ્યો અને એક આખો દિવસ ઘણાબધા સાથે વિતાવ્યો. રવિ, ઈશ્વર, કમલા ત્યારે પણ કંઈક શંકા હતી. પણ આ લોકો સિવાય બાકી બધા નિશ્ચિત હતા. એ બધાએ મને એ પૂર્ણકાલીનના ત્રણ ઈજાફા સાથે પ્રસ્તાવ આપ્યો. જે એક ખૂબ સુંદર પ્રસ્તાવ હતો એટલે છેલ્લે આ પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો. હું આઈ.આઈ.એમ. અમદાવાદમાં જૂન 1969માં આવ્યો.

- વિરામ

નોંધ : મુલાકાતનો શેષ ભાગ આવતા અંકમાં...

બાળપણ અને શિક્ષણ :

ઠાકોરભાઈ ભાણાભાઈ નાયક (ટી. બી. નાયક)ના નામથી સમગ્ર ભારતમાં એન્થ્રોપોલોજી અને તેમાં પણ સોશ્યલ એન્થ્રોપોલોજી વિષયમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી ભાગ્યે જ અજાણ હશે. ટી. બી. નાયકસાહેબનો જન્મ દક્ષિણ ગુજરાતના અમલસાડ પાસેના અજરાઈ (Ajrai) ગામે તા. 16-1-1921ના રોજ અનાવિલ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો. તેઓને નાનપણથી જ ઘર (શિક્ષણ અર્થે) છોડવું પડેલું અને પિતાના મામાને ગામ ‘કછોલી’માં રહી રોજ ચાલતા અમલસાડ શાળાએ જતા. આમ હાઈસ્કૂલ સુધીનું શિક્ષણ કછોલી અને અમલસાડમાં પૂરું કરતાં મેટ્રિકમાં સમગ્ર મુંબઈમાં પાંચમો નંબર મેળવ્યો. આની સાથે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરીને મફત શિક્ષણ આપતી મુંબઈની જી. ટી. બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો જે શાળામાં મોરારજી દેસાઈએ પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. વર્ષ 1943માં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, મુંબઈમાં અભ્યાસ પૂરો કરીને બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. ત્યારબાદ 1945માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના મુંબઈ સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ અને સોશિયોલોજી વિભાગમાં અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર વિષય સાથે તેઓએ એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી.

સરકારી સેવામાં :

આ જ વર્ષોમાં તેઓ લખનૌ ગયા અને ત્યાંથી બનારસમાં એન્થ્રોપોલોજિકલ સર્વેમાં રિસર્ચ સ્કોલર તરીકે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. આજ અરસામાં તેઓએ લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં પ્રો. ડી. એન. મજમુદાર પાસેથી (1948) ‘સોશિયલ ઇકોનોમી ઓફ ભીલ્સ ઓફ રાજપીપળા એન્ડ ખાનદેશ’ ઉપર પોતાનું પીએચ.ડી.નું કામ પૂરું કર્યું. ડીગ્રી મેળવી. આ અગાઉ તેઓ સુરત ખાતે એમ.ટી.બી કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે સેવા આપવાની શરૂઆત કરેલી. તેઓને શરૂઆતથી જ લોકગીતોનો ખૂબ શોખ, ક્યારેક તેઓ સ્ટાફમાં કે વર્ગખંડના કાર્યક્રમમાં

ગીતો ગાતા પણ ખરા. મધ્યપ્રદેશ સરકાર તરફથી 1948માં સરકારી કોલેજમાં ભરતી અંગેની જાહેરાતના અનુસંધાનમાં અરજી કરતાં ‘પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ટિચર્સ કોલેજમાં સરકાર દ્વારા શરૂ કરાયેલા ‘એપ્લાઈડ સાઈકોલોજી’ વિભાગમાં સાયકોલોજી એપ્લાઈડ ટુ સોશિયલ વર્કના કોર્સ માટેના પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક મળી. આ સરકારી નોકરીઓમાં વારંવાર બદલીઓ થતી. શરૂઆતનાં પાંચ (05) વર્ષોમાં તેમણે સમાજશાસ્ત્ર પણ શીખવ્યું હતું.

ભારત સરકારની પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ આદિવાસીઓના વિકાસ અને અભ્યાસ અર્થે ‘આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર’ સ્થપાયાં. શરૂઆતનાં ત્રણ કેન્દ્રો પશ્ચિમ બંગાળ, રાંચી અને છીંદવાડા ખાતે શરૂ કરવામાં આવ્યાં. મધ્યપ્રદેશના છીંદવાડા ખાતે ડૉ. ટી. બી. નાયક 1954માં સરકાર તરફથી ડેપ્યુટેશન ઉપર આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રના પ્રથમ નિયામક તરીકે મુકાયા. તેઓને સંસ્થાને સ્થાપવા અને તેને વિકસાવવાની જવાબદારી માનવશાસ્ત્રી તરીકે સોંપવામાં આવી. એક જ વર્ષમાં તેઓને ઓવરસીઝ લેકચરર તરીકે ‘લંડન સ્કૂલ ઓફ ઓરિએન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડિઝ’ માં જવાની તક મળતાં 1955ના વર્ષ માટે તેઓ ત્યાં ગયા. અહીંયાં તેઓ ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર, જ્ઞાતિ, આદિજાતિઓ (Tribals) અને ‘ધર્મ’ જેવા મુદ્દાઓ ભણાવતા હતા. એક વર્ષ પૂરું થતાં 1956માં છીંદવાડાના આદિવાસી કેન્દ્રની પોતાની મૂળ જગ્યાએ પરત આવ્યા. અહીંયાં તેઓએ ત્રણ (03) વર્ષ કામગીરી કરી, 1959માં સરકારે તેઓને પરત બોલાવી ઉજ્જૈન ખાતે ‘પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ટિચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ’ના પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિમણૂક કરી. આ કોલેજમાં તેઓએ વિદ્યાર્થીઓને ‘શિક્ષણ અને સમાજશાસ્ત્રીય સમસ્યાઓ’ (Education and Sociology issues) વિષયને લઈને એમ.ફિલ.ના શોધનિબંધો કરાવેલા. ઉજ્જૈનમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે 1963-

* ડાયરેક્ટર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સોશ્યલ સાયન્સીસ - બારીશ, વડોદરા
નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને પૂર્વ અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિ., અમદાવાદ

64 સુધીનાં લગભગ છ (06) વર્ષો સુધી કામ કર્યું. 1965માં ફરીથી સરકારે તેઓને ઈઈંદવાડા 'આદિવાસી કેન્દ્ર'માં નિમણૂંક આપી. આદિવાસી સંસ્થાના તેઓનાં વર્ષો દરમ્યાન તેઓએ ખાસ કરીને ગુજરાત - મધ્યપ્રદેશની સરહદ ઉપર વસતા ભીલ સમૂહોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. સાથે સાથે તેઓએ આદિવાસી મ્યુઝિયમ પણ સ્થાપ્યું. જેમાં વિસરતી જતી આદિવાસી જીવનશૈલી અને સંસ્કૃતિની જાળવણી કરવાના કાર્યને વેગ આપ્યો. આ જ અરસામાં રાયપુર (મધ્યપ્રદેશ)માં રવિશંકર ગૌર યુનિવર્સિટીમાં 'ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સોશિયોલોજી એન્ડ એન્થ્રોપોલોજી' શરૂ થયો. પ્રો. ટી. બી. નાયક આ વિભાગમાં પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા અને વિભાગની શરૂઆત કરાવી. બે જ (02) વર્ષોમાં સમાજશાસ્ત્ર અને સમાજમાનવશાસ્ત્ર એમ બે વિભાગમાં તે વિભાગ વહેંચાતાં બંને વિભાગ સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતા થયા. સમાજમાનવશાસ્ત્રમાં પ્રો. નાયકે અભ્યાસ કમ તૈયાર કર્યો. વિભાગમાં મ્યુઝિયમ બનાવ્યું. આ મ્યુઝિયમની ખ્યાતિ એવી થઈ કે શહેર અને રાજ્ય તેમજ બહારથી લોકો તે મ્યુઝિયમ જોવા માટે આવતા થયા.

ડૉ. ટી. બી. નાયકે દક્ષિણ ગુજરાતના ગરીબ આદિવાસીઓની સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક સ્થિતિ જોયેલી. સ્વભાવસહજ તેઓમાં આ ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી અને મદદ કરવાની ભાવના રહેલી જે ઈઈંદવાડાના બનાવમાં ઉજાગર થતી જોવા મળે છે. તેઓ ઈઈંદવાડામાં 1965થી પાછા આવ્યા તે સમયે અનુસૂચિત જાતિના બે ભાઈઓની આદિવાસી કેન્દ્રમાં પઠાવાળા તરીકે ભરતી કરેલી અને તેમના પિતાને ચોકીદાર તરીકે રાખેલા. તેઓનાં નામ દિમાગચંદ ડેરિયા અને મહેતાબસિંગ ડેરિયા. આ કુટુંબ ખૂબ જ પ્રેમાળ. નાયકસાહેબે તેઓને તાલીમ આપી. એમાં દિમાગચંદના પિતા થોડા શિક્ષિત હતા. તેમણે પણ તાલીમ લીધી. તેમને શિક્ષક બનાવાયા. આમ થવા સાથે આદિવાસી કેન્દ્ર જે વિસ્તારમાં હતું ત્યાં જ રાત્રિ શાળા શરૂ કરી. પગારનો પ્રશ્ન ઊભો થયો તો નાયકસાહેબે ત્રણ મહિના સુધી પોતાના ઘરમાંથી પગાર

આપ્યો. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતાં સરકારી તંત્ર સાથે પત્રવ્યવહાર કરતાં મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી શાળાને મંજૂરી મળી. આની સાથે જ શિક્ષકનો પગાર મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી મળતો શરૂ થયો. રવિશંકર ગૌર યુનિવર્સિટીમાં તેઓ જ્યારે પ્રોફેસર તરીકે ગયા તો ત્યાં વર્ષ 1967-68માં યુનિવર્સિટી રજિસ્ટ્રારની જગ્યા ખાલી પડતાં ટી. બી. નાયકની નિમણૂંક તે જગ્યા ઉપર કરીને તેઓને રજિસ્ટ્રારની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. 1970 સુધી તેઓએ રવિશંકર ગૌર યુનિવર્સિટી / પ્રોફેસર/ રજિસ્ટ્રાર તરીકેની જવાબદારી સંભાળી ત્યારબાદ તેમને સરકારી વિભાગમાં પાછા જવાનું થયું. 1970માં મધ્યપ્રદેશ સરકારમાં તેઓ 'ડાયરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન' અને ત્યારપછીથી છેલ્લે 'ચેરમેન, બોર્ડ ઓફ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન' તરીકેના હોદ્દા ઉપરથી 1978માં નિવૃત્ત થયા. **પ્રો. ટી. બી. નાયક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં :**

પ્રો. ઠા. ભા. નાયકનો કાર્યકાળ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં 1978 થી 1992 સુધીનો રહ્યો છે. આ સમયગાળામાં તેઓ ડાયરેક્ટર, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર; પ્રિન્સિપાલ, મહાદેવ દેસાઈ મહાવિદ્યાલય; અને ડીન, ફેકલ્ટી ઓફ સોશિયલ સાયન્સ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. જેવા વિવિધ હોદ્દાઓ ઉપર રહ્યા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમાજમાનવશાસ્ત્ર (Social Anthropology) વિષય ભણાવતા. તેઓના માર્ગદર્શનમાં કુલ પંદર (15) વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી. અને પંચોતેર (75) વિદ્યાર્થીઓએ એમ.ફિલ.ની ઉપાધિ (ડિગ્રી) મેળવી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેઓની મુખ્ય કામગીરી હતી. ભારત સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલ 'ટ્રાયબલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ'નો યોગ્ય વિકાસ કરી તેના હેઠળ અનુસૂચિત જનજાતિ સમૂહોના અભ્યાસો હાથ ધરવા. આ સમૂહમાંથી આવતા લોકોને જીવનવિકાસમાં ઉપયોગી એવી અનેક વિવિધ પ્રકારની તાલીમ આપતા વર્ગો ચલાવવા. તેમજ ખાસ તો અનુસૂચિત જનજાતિના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષિતો અને સામાજિક - રાજકીય આગેવાનોને પોતાના સમૂહના વિકાસનાં કાર્યો કરવા

તૈયાર કરવા સાથે આ પ્રકારની તાલીમ, વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિનું કાર્ય કરવું, વગેરે રહેતી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર શરૂ થયું અને તેના નિયામક તરીકે ડો. ટી. બી. નાયક મુકાયા પદથી તેઓએ કેન્દ્રમાં જે સ્ટાફની નિમણૂક કરી તેમાં વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપન કાર્ય કરતા પ્રો. રમેશ શ્રોફ, ડો. સિદ્ધરાજ સોલંકી, માણેકભાઈ પટેલ, ડો. અરવિંદ ભટ્ટનો સહકાર તેમને મળ્યો. તે ઉપરાંત પ્રો. આર. બી. લાલ, ડો. એમ. ઈ. મસવી (સંશોધન અધિકારી) ઉપરાંત સંશોધન મદદનીશ અને ઇન્વેસ્ટિગેટર તરીકે જેઓ હતા તેમાં ભીખાભાઈ પટેલ, અરુણ પટેલ, કાંતિલાલ ડી. મકવાણા 'કાંતિલ', દિલીપ પરમાર, ડો. હસમુખ પરમાર (થોડો સમય માટે) જશવંતસિંહ રાઠોડ, ચંદ્રકાંત પટેલ, ચંદ્રકાંત ઉપાધ્યય, સાયમન મેકવાન અને મનુભાઈ મકવાણા (બંને થોડો સમય પૂરતા ત્યાં રહેલા). આ ઉપરાંત મ્યુઝિયમમાં અરવિંદભાઈ ગોસલકર, હકુભાઈ શાહ (ફોટોગ્રાફી), કોકિલાબહેન શાહ સાથે વહીવટી સ્ટાફમાં રામભાઈ (કચેરી અધિક્ષક), પ્રકાશભાઈ શાહ (ટાઈપિસ્ટ) અને રત્નાભાઈ અને સુકરભાઈ બંને પટાવાળા વગેરે હતાં.

ઉપરોક્ત સ્ટાફ સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો, કોની પાસે તેની આવડતને ધ્યાનમાં રાખીને તેના સંદર્ભમાં કામગીરી કરાવવી, તે બાબત પ્રો. ટી. બી. નાયક સારી રીતે જાણતા અને તેમને આવડત હતી. સંસ્થાના નિયામક તરીકે (પ્રોફેશનલી) વ્યવસાયિક રીતે વ્યક્તિને પારખવાની આગવી, ઊંડી સૂઝ તેઓ ધરાવતા હતા. વ્યક્તિનામાં, તેના કામમાં (ભૂલ થઈ હોય તોપણ) વિશ્વાસ રાખીને તેઓ તક આપતા રહેતા. સાથે સાથે સિનિયર અધિકારીઓ સાથે મળીને નવા-નવા મુદ્દાઓ (Issues) ઉપર સંશોધન-પ્રોજેક્ટ હાથ ધરવા, તેના માટે જરૂરી આયોજન કરવું અને સાથે સાથે થયેલા કામનું મોનિટરિંગ પણ કરતા રહેવું તે તેમના સ્વભાવમાં વણાઈ ગયેલું જોવા મળતું હતું. આવા જ ક્ષેત્રના કર્મજી આગેવાન ભાવનગરના શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ નાયકસાહેબની મુલાકાત માટે અવારનવાર આવતા અમોએ ઘણી વખત જોયા છે.

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રમાં પ્રો. ટી. બી. નાયકના માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણમાં આદિજાતિઓના ઘણા સમૂહ જેવા કે, સિદ્ધી, કોટવાડિયા, ભીલ, વસાવા, ચૌધરી તેમજ બીજા કેટલાકના સમાજમાનવશાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસો કરાયા. આ અભ્યાસોથી સમાજમાનવશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઘણી અજાણી માહિતી અને સમાજજૂથોના જીવન અને તેમની સંસ્કૃતિ અંગે જાણવા મળ્યું. આ ઉપરાંત આ કેન્દ્રમાં 'અનુસૂચિત જનજાતિ'ઓના અભ્યાસ માટે પણ અલગ કેન્દ્ર-સેલની રચના થઈ હતી. તે અન્વયે 'ગુજરાતની અનુસૂચિત જાતિઓ' નામે બે મોટા અહેવાલો તૈયાર થયા છે જેમાં રાજ્યની અનુસૂચિત જાતિઓ અંગેની ઘણીબધી માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકી. આ કામગીરી માટે તેઓએ કેન્દ્રમાં કાંતિભાઈ ડી. મકવાણા અને દિલીપભાઈ પરમારને જવાબદારી સોંપી હતી. જાતિઓ અને સમૂહોના અભ્યાસ સિવાય રાજ્ય સરકાર દ્વારા અપાતા ઘણા સંશોધન પ્રોજેક્ટ-કાર્યો પણ હાથ ધર્યાં. જેમાં અમોએ પોતે કામગીરી કરી હતી. તે નર્મદા બંધમાં ડુબાણમાં જનારા નેવું (90) ગામોનો સામાજિક-આર્થિક સર્વે, આ સર્વે માટે જે ટીમ નાયકસાહેબે પોતાના નિર્દેશન હેઠળ બનાવી તેમાં આર. બી. લાલ અને ભારતી બેન દેસાઈ, તેમના હાથ નીચે સંશોધન મદદનીશ/ઇન્વેસ્ટિગેટરમાં સાયમન મેકવાન, રિબડીયા અને મનુભાઈ મકવાણા હતાં. શરૂઆતમાં પ્રો. ટી. બી. નાયક અને આર. બી. લાલ દ્વારા માહિતી એકત્રીકરણ માટેની પ્રશ્નાવલી બનાવવી; માહિતી એકત્રીકરણની રીતો અને તેની અજમાઈશ માટે રિપોર્ટ એસ્ટાબ્લિશ કરવાની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો અંગેની તાલીમ આપવામાં આવી. ભરૂચના કલેક્ટરનો સંપર્ક કરીને સાગબારા તાલુકાના મામલતદારોને સૂચના આપવામાં આવી. જેથી રાજ્ય સરકારની કામગીરી કરનારાઓને જરૂરી વહીવટી મદદ મળી રહે. ત્યારબાદ ટીમ દ્વારા એકત્રિત કરાયેલ પ્રાથમિક માહિતીની ચકાસણી કરીને સાહેબ પોતે ક્ષેત્ર મુલાકાતે (ફિલ્ડ વિઝિટ) આવ્યા. જ્યાં અમોને નાયકસાહેબનો માનવીય સ્વભાવ અને

વહીવટી કુશળતાની સાથે સાથે આખો દિવસ મજૂરી કરીને થાકનાર આદિવાસી ગ્રામવાસીઓ જે સાંજે દારૂ પીતા તેમની સાથે વાતચીત કરીને કેવી રીતે તેઓ માહિતી મેળવતા તે પણ અમોને જોવાશીખવા મળ્યું. કદાચ ક્ષેત્રકાર્યમાં માહિતી એકત્રીકરણની આ સાચી તાલીમ અમોને મળી તેમ કહીએ તો ખોટું નથી. પોતાના હાથ નીચેના સ્ટાફને કામ કેવી રીતે કરવું તે શીખવાની રીત તેમના કાર્ય દ્વારા પ્રત્યક્ષ તાલીમ નિર્દેશનથી અમોને તેમણે શિખવાડી અને કદાચ આ જ કામ લેવાની તેઓની સાચી રીત હતી જે અમે અનુભવ્યું.

સમાજમાનવશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રમાં પ્રદાન :

પ્રો. (ડૉ.) ઠા. ભા. નાયકની શરૂઆતની કારકિર્દી મધ્યપ્રદેશ સરકારની સરકારી સેવામાં રહી છે. તેઓએ આ સેવામાં કુશળ અને કાબેલ વહીવટકર્તા તરીકેની અમિટ છાપ છોડી છે. સાથે સાથે તેઓ એક સારા, ઊંડા અભ્યાસી તરીકે ઉમદા અધ્યાપક અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં એટલા જ પ્રિય હતા. હા, તેઓ મૂઢુભાષી હોવાથી તેમની કડકાઈમાં પણ મૂઢુતાનો અનુભાવ હતો. ઉગ્ર સ્વરૂપે, ઊંચા અવાજમાં તેમણે ક્યારેય કોઈ વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરી હોય તેવું આ લખનારની જાણમાં નથી. હા, તેઓ શિક્ષા જરૂર કરતા. તેમની અપેક્ષા મુજબનું પરિણામલક્ષી લખાણ સમસર નહીં લખનારને તેઓ ખૂબ જ પ્રેમથી પોતાની સાથે, પોતાના રૂમમાં જ બેસાડતા અને તેને જે લખાણકાર્ય કરવાનું હોય તે કરવાનું કહેતા. વચ્ચે-વચ્ચે તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતા જાય, લખવા પ્રોત્સાહિત કરતા રહે. જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી તેમને પોતાનું લખાણ તપાસવા આપે ત્યારે તેઓ ખૂબ જ ઝીણવટ પૂર્વક વાંચતા. લખાણ સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા અને છેલ્લે પોતાની ટૂંકી સહી કરતા. ઠ.ભા.ના.; આ સાથે લખાણ પરત અપાતું. વિદ્યાર્થી જ્યારે પોતાની ભૂલો અંગે પૂછે ત્યારે કહેતા કે ફરી વાંચો. તમોને જ તે મળશે. આમ વારંવાર વંચાવી વિદ્યાર્થીની પાસે જ તેની ભૂલો શોધાવે અને સુધારાવે.

શિક્ષણકાર્યમાં આવો સ્વભાવ અને રીતરસમો ધરાવતા નાયકસાહેબ પોતાના વિષયમાં વક્તવ્ય માટે પૂરેપૂરી તૈયારી કરી, ટૂંકી નોંધ અને સંદર્ભ સાહિત્ય હાથવગા રાખીને જતા. તેમના વક્તવ્ય વિષયનું ઊંડાણ, મુદ્દાસરનું, પૂરેપૂરી સમજ આપનારું રહેલું હોતું. અગાધ વાંચન કરનારા નાયકસાહેબે પોતાના ક્ષેત્રમાં સીમાચિહ્નરૂપ કહેવાય તેવું લખાણ અંગ્રેજી, હિન્દી, ગુજરાતી ભાષામાં કર્યું છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેઓ દ્વારા જે પુસ્તકો/મોનોગ્રાફ લખાયાં છે તેમાં :

- (1) ધી ભીલ્સ : અ સ્ટડી
- (2) ઈમ્પેક્ટ ઓફ એજ્યુકેશન ઓન ધ ભીલ્સ
- (3) ધી અબુજ મારિયા : આસ્પેક્ટ્સ ઓફ એન અનનોન કલ્ચર
- (4) ધ સહારિયાઝ
- (5) ધ સિદ્ધી
- (6) એગ્રિકલ્ચરલ યુથ ઓફ સાબરકાંઠા
- (7) પીપલ્સ પરસેપ્શન ઓફ ફેમિલી પ્લાનિંગ
- (8) ઈમ્પ્રુવિંગ હેલ્થ એન્ડ સેનિટેશન ઈન વિલેજ ઈન્ડિયા

આ સાથે જ તેઓએ ગુજરાતી ભાષામાં ખાસ તો સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને વર્તમાનમાં પણ અત્યંત ઉપયોગી થાય તેવાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં સર્વપ્રથમ તો ક્ષેત્રકાર્ય માટે વપરાતી પ્રશ્નાવલી અને તેના ઘડતરની ઊંડાણપૂર્વક સમજ આપી પ્રશ્નાવલી તૈયાર કરતાં શિખવાડતા સામાજિક સંશોધનની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓની સમજ આપતા ઉપયોગી પુસ્તકનો ઉલ્લેખ અગ્રક્રમે થાય તે છે :

- (1) સોશિયલ રિસર્ચ મેથડ્સ અને ટેકનિક્સ (સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ) અનુસૂચિત જનજાતિના અભ્યાસનું ઊંડાણપૂર્વકનું ભાથું પૂરું પાડતું બીજું પુસ્તક એટલે, (2) ધ સિદ્ધી. આ ઉપરાંત (3) વોટ ડુ વેરિયસ કમિટીસ સેઝ એબાઉટ ટ્રાઈબલ ડેવલોપમેન્ટ અને દુબળાનાં લોકગીતોનો

સમાવેશ થાય છે. હિન્દી ભાષામાં પણ તેમના બે પુસ્તકો/મોનોગ્રાફ છે. જેમાં મધ્યપ્રદેશની ‘બિન્જવાર’ જાતિનો અભ્યાસ (બરાહભાઈ બિન્જવાર) અને ‘પ્રધાન જાતિનાં’ લોકગીતો (પ્રધાન ગીતકથામાળા)નો સમાવેશ થાય છે. ઉપરોક્ત સાહિત્યિક પ્રદાન ઉપરાંત તેઓના 100 મોનોગ્રાફ, સંશોધનલેખો, લોકભોગ્ય લેખો અને રેડિયો ઉપર આપેલ વક્તવ્ય જે મુખ્યત્વે આદિવાસી સંસ્કૃતિ, જ્ઞાતિ, સામાજિક પરિવર્તન, આદિવાસી કળાકારી, સમાજશાસ્ત્રનો વિકાસ, પછાત જાતિઓમાં શિક્ષણ અને સામાજિક સંશોધન જેવા વિષયોને આવરી લે છે.

પ્રો. ટી. બી. નાયક વિદેશની વિવિધ કોલેજો અને યુનિવર્સિટીમાં મુલાકાતી પ્રોફેસર તરીકે ઈંગ્લેન્ડ, નેધરલેન્ડ, ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, ઈટાલી, સ્વિઝરલેન્ડ, યુગોસ્લેવિયા, સીંગાપોર અને કેનેડામાં શિક્ષણકાર્ય માટે આમંત્રિત થતા હતા. તેઓના માર્ગદર્શનમાં કુલ 15 વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી. અને 75 વિદ્યાર્થીઓએ એમ.ફિલની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. આમાં મુખ્ય નામો છે તેમાં સૌપ્રથમ વિદ્યાર્થી આર.એન.મિશ્રા હતા. ગુજરાતમાંથી જોઈએ તો,

- (1) મનુભાઈ એચ. મકવાણા
- (2) હેમાક્ષી રાવ
- (3) નિરંજના પટેલ

ઉપરાંત બીજાં નામો પણ ઉમેરી શકાય. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી 1992માં કાર્યનિવૃત્ત થયા પછીથી વર્ષ 1994-95માં યુનિવર્સિટી ઓફ બ્રિટિશ કોલમ્બિયા, વાનકુવરમાં વિઝિટિંગ પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા. જ્યાં તેઓએ ‘ઈન્ડિયન સોશિયોલોજી’ વિષયે ભણાવ્યું હતું. કદાચ તેમનું સૌથી છેલ્લું લખાણ આ લખનારને યાદ છે ત્યાં સુધી ‘પરસ્પેક્ટિવ ઓફ સોશિયોલોજી’ નામે લખાયેલ

લેખ છે. સાથે સાથે તેઓ ‘ગુજરાત અને પરદેશમાં દરજીઓ’ વિષયે સંશોધનકાર્યમાં પણ રોકાયેલા હતા. કારણ કે તેઓ ઘણી વખત કહેતા કે ‘માઈગ્રેશન ઓફ ગુજરાતી’ એ તેમનો અભ્યાસનો વિષય રહ્યો છે. પોતાના શિક્ષણ અને અભ્યાસનાં ક્ષેત્રોમાં બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પ્રો. ટી. બી. નાયક મને જાણ છે (ત્યારે હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આદિવાસી સંશોધન કેન્દ્રમાં નોકરી કરતો અને સાથે એમ.ફિલ.નો અભ્યાસ પણ કરતો હતો અને ત્યારબાદ પીએચ.ડી.નો), ત્યાં સુધી જ્યારે ‘ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર પરિષદ’ની રચનાની પ્રક્રિયા ચાલતી હતી ત્યારે પ્રો. તારાબહેન પટેલ, પ્રો. બી. વી. શાહ, પ્રો. એન. આર. શેઠ અને પ્રો. વિમળભાઈ શાહ, પ્રો. પી. જે. પટેલ, પ્રો. અરવિંદભાઈ શાહ તેમજ પ્રોફેસર હરીશ દોશી અને અંબુભાઈ પટેલ અને અન્યો સક્રિય હતા ત્યારે આની મિટીંગ કરવા આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રના સભાખંડની સેવા પૂરી પાડનાર પ્રો. ટી. બી. નાયક સક્રિય હોવા છતાં તટસ્થ રહીને કાર્યવાહીમાં સહકાર આપતા રહેલા. જીવનના આખરી તબક્કામાં પોતાના જીવનમાં એકત્રિત કરી વિશાળ લાઈબ્રેરીમાં જતનથી રાખેલા 200 પુસ્તકો વડોદરા ખાતેના સેન્ટર ફોર કલ્ચર એન્ડ ડેવલોપમેન્ટના સ્થાપક અને નિયામક પ્રો. (ડૉ) લેન્સી લોબોને પોતાના ઘરે મનુભાઈ મકવાણાની સાથે બોલાવીને 2003માં આપેલાં. તેમજ કેટલાંક પુસ્તક સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝને પણ આપેલાં. આજે તે અમૂલ્ય વારસો અનેક સંશોધક અભ્યાસીઓ ઉપયોગ લઈ રહ્યા છે. આવા બહુમુખી પ્રતિભાના માલિક અને પ્રતિભાશાળી અધ્યાપકે આપણી વચ્ચેથી તા. 6-8-2008 (છ ઓગસ્ટ બે હજાર આઠ)ના રોજ તેમના એમ.ફિલ. અને પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થી મનુભાઈ એચ. મકવાણા અને બીજા ચાહનારાઓની આંખો અશ્રુભીની કરાવી આપણી વચ્ચેથી કાયમી વિદાય લીધી.

જીવનમાં સૌથી અઘરું સમજવું એ છે કે, કયા પુલ પાર કરવાના છે અને કયા નષ્ટ કરવાના છે.

તમારે કંઈ વિશેષ કરવા માટે વિશેષ પ્રકારની વ્યક્તિ બનવું પડશે.

ટૂંકસાર :

કોરોના વાઇરસ (COVID-19) એ વિશ્વવ્યાપી રોગચાળો, સદીની સૌથી નિર્ણાયક વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય આફત અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીનો માનવજાતિનો સૌથી મોટો પડકાર માનવામાં આવે છે. ચીને 31 ડિસેમ્બર 2019 એ કોરોના વાઇરસના પ્રકોપની જાહેરાત કરી અને 30 જાન્યુઆરી 2020એ જન સ્વાસ્થ્ય કટોકટી લાગુ કરી દીધી. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાને કોરોનાને પેન્ડેમિક - વિશ્વવ્યાપી રોગચાળા તરીકે જાહેર કરવામાં 72 દિવસનો સમય લાગ્યો. જ્યાં સુધી માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસની વાત છે ત્યાં અનેક વાઇરસથી થતા રોગોના ગંભીર પ્રકોપના દાખલા છે. હમણાં સુધી કોઈ ક્લિનિકલી માન્યતાપ્રાપ્ત એન્ટિવાઇરલ દવાઓ અથવા COVID-19 સામે અસરકારક રસીનો કોઈ રિપોર્ટ નથી. તે વિશ્વભરમાં ઝડપથી પ્રસરી ગયું છે. જેનાથી સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અસરોએ સમગ્ર માનવવસ્તી માટે એક પડકાર ઊભો કર્યો છે. લગભગ તમામ રાષ્ટ્રો દર્દીઓની ચકાસણી અને સારવાર દ્વારા રોગના સંક્રમણને ધીમું કરવા માટે સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. સંપર્ક ટ્રેસિંગ દ્વારા શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓને અલગ કરવા, મોટા મેળાવડા પર પ્રતિબંધ મૂકવો, સંપૂર્ણ અથવા આંશિક લોકડાઉન જાળવવા વગેરે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ભારતીય સમાજમાં કોરોના-19ની સામાજિક સમસ્યાઓ સર્જાઈ છે. જેમાં લોકડાઉનના વિવિધ તબક્કાઓથી માનવસંબંધો અને માનવજીવનની પરંપરામાં પરિવર્તન આવ્યું છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ કોરોના વાઇરસ અંગે જાણકારી અને તેની ભારતીય સમાજમાં કેવી સામાજિક અસરો થઈ છે તે અંગે ચર્ચા કરવાનો છે.

કી વર્ડ : ભારત, સમાજ, સામાજિક અસર, લોકડાઉન, કોરોના વાઇરસ, સંક્રમણ, બદલાવ.

1. પ્રસ્તાવના : વૈશ્વિક મહામારી ગણાતા કોરોનાના કહેરનો આ છટ્ટો મહિનો છે. છતાં હકીકત એ છે કે આજ દિન સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિક કે ડોક્ટર આ રોગનું સાચું નિદાન, ચિકિત્સા કે મારણ કે તારણ શોધી શક્યા નથી. આ કોરોના વાઇરસથી બચાવવા ડોક્ટર ટ્રાયલ એન્ડ એરરની પદ્ધતિથી દર્દીને જિવાડવાની કોશિશ કરે છે. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આજદિન સુધી દુનિયાના કોઈ પણ દેશે કોરોનાના ઇલાજ માટે ચોક્કસ પ્રોટોકોલ શોધ્યા નથી. બીજું કે વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા કે જેની પાસેથી સમગ્ર વિશ્વ માર્ગદર્શનની અપેક્ષા રાખે છે એ સંસ્થાની વિશ્વસનીયતા પર પણ સવાલો થઈ રહ્યા છે. એક વાત એ છે કે લોકડાઉનથી કોરોનાને અટકાવી શકાય. દુનિયાના કેટલાય દેશોએ લોકડાઉનનો સહારો લીધો છે એને ભારતની માફક મોટાભાગના દેશોમાં લોકડાઉન હોવા છતાં, કેસોની સંખ્યા વધી છે. અન્ય દેશોમાં લોકડાઉન નહોતું ત્યાં પણ કેસોની સંખ્યા વધી જ છે. એટલે લોકડાઉન અને કોરોના સંક્રમણની વધઘટ વચ્ચે શું સંબંધ છે ? શું લોકડાઉન તેનો ઉપાય છે ? ભારતમાં ગૃહમંત્રાલયની ગાઈડલાઇન મુજબ પ્રત્યેક નાગરિકે લોકડાઉનના નિયમોનું પાલન ફરજિયાત કરવાનું છે. શિક્ષણ, રોજગાર, બજાર, મૉલ, સિનેમા, હોટલ, ધર્મસ્થાન, સલૂન વગેરે બંધ છે. હોસ્પિટલ, સુરક્ષા, સ્વચ્છતા જેવી સેવાઓ ચાલુ છે. દવા, દૂધ, અનાજ, શાકભાજી જેવી જરૂરી ચીજવસ્તુની વ્યવસ્થા ખુલ્લી છે. કોરોના સાથે લોકડાઉનમાં રહેલા ભારતીય માનવ સામાજિક સંબંધમાં વિવિધ સામાજિક અસરો વર્તાય છે જેની ચર્ચા પ્રસ્તુત છે.

ઉદ્દેશ : 1. કોરોના વાઇરસ (COVID-19) અંગે જાણકારી મેળવવી.

2. કોરોના વાઇરસની માનવ સામાજિક સંબંધમાં વિવિધ સામાજિક અસરોને જાણવી.

* ડૉ. હસમુખભાઈ પંચાલ, મ. પ્રાધ્યાપક, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, રાંધેજા. મો. ૯૪૨૯૭૩૨૪૦૧. hasmukhp13@gmail.com

2. સંશોધન-પદ્ધતિ :

વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા કાર્ય કરેલ છે. કોરોના વાઈરસ (COVID-19) અંગે વધુ માહિતી વર્તમાન સંચાર-માધ્યમોમાંથી પ્રાપ્ત કરી છે. દ્વિતીયક માહિતીનો ઉપયોગ શોધકાર્યમાં કર્યો છે. જેમાં વર્તમાન સંશોધનલેખ, પ્રકાશિત સાહિત્ય તથા વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસના પ્રથમ ભાગમાં વિષયવસ્તુ, બીજા ભાગમાં સંશોધનપદ્ધતિ, ત્રીજા ભાગમાં વિશ્લેષણ અને ચોથા ભાગમાં સારાંશ દર્શાવેલ છે.

3.1 કોરોના વાઈરસ (COVID-19) અંગે જાણકારી :

કોરોના વાઈરસ એ વાઈરસનું મોટું જૂથ છે. જેમાંથી કેટલાક સામાન્ય શરદીથી ગંભીર બીમારીઓ જેવી કે તીવ્ર શ્વસનતંત્રનો રોગ (SARS) અને મિડલ ઈસ્ટ પેસ્પિરેટરી સિન્ડ્રોમ (MERS) માટે જવાબદાર છે. SARS-CoV-2 એવો કોરોના વાઈરસ છે કે જે SARS માટે જવાબદાર વાઈરસને મળતો આવે છે. ઘણાં કોરોના વાઈરસ એ પ્રાણીજન્ય છે. જેમનું પ્રાણીઓ દ્વારા માણસમાં સંક્રમણ થાય છે. એવું માનવામાં આવે છે કે SARS કોરોના વાઈરસ જેનું ઉદ્ભવસ્થાન હજુ સુધી જાણી શકાયું નથી... કદાચ એ ચામાચીડિયા દ્વારા બીજા પ્રાણીઓ અને પ્રથમ વાર માણસમાં ઈ.સ. 2002માં દક્ષિણ ચીનના ગુઆન્ગડોન પ્રાંતમાં ફેલાયો હતો, જ્યારે MERS કોરોના વાઈરસ ઊંટ દ્વારા માણસોમાં ઈ.સ. 2012માં સાઉદી અરેબિયામાં ફેલાયો હતો. SARS-CoV-2 પણ ચામાચીડિયા દ્વારા ફેલાયો હશે એવા પુરાવા મળેલ છે. સંશોધકો દ્વારા એવું શોધવામાં આવ્યું કે SARS કોરોના વાઈરસના કેસમાં SARS-CoV-2 જે નવો કોરોના વાઈરસ (COVID-19) રોગ ફેલાવે છે. તેનું સ્વાઈક પ્રોટીન મનુષ્ય કોષ પર આવેલા એન્જિઓટેન્સીસ કન્વર્ટિંગ એન્ઝાઈમર-2 (ACE-2) નામના રિસેપ્ટર સાથે જોડાઈને માનવકોષમાં પ્રવેશે છે. પરંતુ બીજા SARS વાઈરસ કરતાં નવા કોરોના વાઈરસ સ્વાઈક પ્રોટીનની કોષીય રિસેપ્ટર સાથેની જોડાણક્ષમતા 10 થી 20 ગણી વધારે છે. SARS કોરોના વાઈરસ કરતાં આ વાઈરસની કોષીય

રિસેપ્ટર સાથેની જોડાણક્ષમતા વધારે હોવાથી તેનું મનુષ્ય થી મનુષ્યમાં સંક્રમણ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. ('ધ હિન્દુ' સમાચારપત્ર દ્વારા પ્રકાશિત માર્ગદર્શિકા : 2020)

કોરોના વાઈરસ (COVID-19) સાથે જોડાયેલ એ શબ્દો જે હાલમાં સૌથી વધુ ચલણમાં છે.

1. **કોવિડ-19** : કોરોના વાઈરસનું ટેક્ટનિકલ નામ SARS-CoV-2 છે. તેને કારણે થતી શ્વાસની બીમારીને કોરોના વાઈરસ ડિસીઝ 2019 એટલે કે કોવિડ-19 નામ અપાયું છે. (COVID-19) = COrona Virus Disease 2019
2. **પેનડેમિક** : WHOએ મહામારીનાં બે રૂપ સ્વીકાર્યાં છે. વૈશ્વિક મહામારી એટલે પેનડેમિક અને સ્થાનિક મહામારી એટલે એપિડેમિક. કોરોનાને પેનડેમિક મનાયો છે. 6 મહાદ્વીપ અને 100થી વધુ દેશોમાં ફેલાયા પછી WHO એ મહામારી જાહેર કરી.
3. **આર-નોટ** : આર-નોટ એટલે કે આર ઓ કોઈ વાઈરસની મૂળ પ્રજનનસંખ્યા હોય છે. જેનાથી બીમારી કે વાઈરસની ગંભીરતા આંકવામાં આવે છે. એટલે કે જે તે બીમારીથી ગ્રસ્ત એક વ્યક્તિ બીજા કેટલા લોકોને સંક્રમિત કરી શકે તેના પર તેની ગંભીરતા રહેલી છે. આ આંકડો જેટલો મોટો તેટલી આ બીમારી વધવાની આશંકા વધી જાય છે.
4. **ઈન્ક્યુબેશન પિરિયડ** : સંક્રમિત થવાથી લઈને લક્ષણો જોવાનો સમય ઈન્ક્યુબેશન કહેવાય છે. કોરોનામાં આ સમય 14 દિવસોનો છે, પરંતુ અનેક કેસમાં ફક્ત 5 દિવસમાં લક્ષણ સામે આવ્યાં છે. એટલે કે આ વાઈરસની તીવ્રતા પણ દરેક શરીરમાં જુદી જુદી છે.
5. **સેલ્ફ ક્વારંટાઈન** : સેન્ટર ફોર ડિસીઝ કંટ્રોલ એન્ડ પ્રિવેન્શન પ્રમાણે, જો તમે ચીન, ઈટાલી, ઈરાન અને દક્ષિણ કોરિયા જેવા દેશોમાં જઈ આવ્યાં છો, જ્યાં કોરોના ઝડપથી ફેલાઈ રહ્યો છે તો તમારે 14 દિવસ તમારા ઘરે સેલ્ફ ક્વારંટાઈન તરીકે પસાર કરવા જોઈએ. એટલે કે પોતાને ઘરમાં બંધ કરી બીજાથી અલગ રહેવું જોઈએ. ભારતમાં જે કોરોના

વોરિયર્સ તરીકે કામ કરનાર વ્યક્તિઓમાંથી કોઈને કોરોના વાઈરસ પોઝિટિવ આવે તો તે વ્યક્તિ સાથે કામ કરનાર બીજી વ્યક્તિઓએ પણ સેલ્ફ ક્વારંટાઈન થવું પડે છે.

6. **સોશિયલ ડિસ્ટન્સિંગ :** WHOના જણાવ્યા અનુસાર જે માણસને ખાંસી કે છીંક આવતી હોય તે માણસથી બીજી વ્યક્તિએ એક મીટર જેટલું અંતર રાખવું જોઈએ. કારણ કે તે માણસને છીંક કે ખાંસી આવે ત્યારે તેના નાક કે મોઢામાંથી પડતા ટીપાંમાં વાઈરસ હોય છે. જો તે ખાંસી ખાનાર વ્યક્તિને કોરોના વાઈરસથી ચેપ લાગેલ હોય અને તમે તેનાથી નજીક હોય તો તે ટીપાં તમારા શ્વાસમાં પ્રવેશી શકે છે. કોરોના ફેલાવાનું જોખમ ભીડવાળી જગ્યાઓ પર વધુ છે. આ કારણે જ દુનિયાભરમાં આવાં આયોજન ટાળવામાં આવી રહ્યાં છે. જ્યાં ભીડ એકઠી થઈ શકે છે. જેમ કે અમેરિકામાં રાજકીય રેલીઓ રદ કરાઈ છે. ભારતમાં આઈપીએલ મેચો સ્થગિત કરાઈ છે.

કોરોના વાઈરસના સંક્રમણથી બચવા માટે ટૂંકમાં કો-કોઈ, રો-રોડ પર, ના-ના જાય. C-O-R-O-N-A : C=Clean Your Hands, O=Off from Gatherings, R=Raise Your Immunity, O=Only Think to wear Mask, N=No to Hand Shake, A=Avoid Large Crowds.

3.2 કોરોના વાઈરસ (COVID-19)ની માનવ-સામાજિક સંબંધમાં વિવિધ સામાજિક અસરો :

ભારતના વડાપ્રધાન મા. શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ સૌ પ્રથમ 22 માર્ચ 2020ના રોજ ‘જનતા કફ્યુ’ લાગુ કર્યો. ત્યારબાદ કોરોના વાઈરસ (COVID-19)ના સંક્રમણથી બચવા માટે લોકડાઉન શરૂ થયું. 31 મે 2020 સુધીમાં લોકડાઉન 4.0 પૂર્ણ થશે. લોકોને ઘરમાં જ રહેવું અને ઘરમાં જ રહેવા માટે તાકીદ કરી, નિયમો અનુસાર જ રહેવા જણાવાયું છે. ભારતમાં માનવસંબંધો અને સામાજિક જીવન જીવવામાં થયેલ સામાજિક અસરોને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

1. **વસ્તી :** ભારતમાં કોરોનાની મહામારી ફેલાઈ રહી છે. કેન્દ્રીય આરોગ્ય મંત્રાલયના આંકડા પ્રમાણે 27 મે 2020 સવારે પૂરા થયેલા 24 કલાકમાં દેશમાં કોરોના વાઈરસના સંક્રમણના 6,387 નવા દર્દી નોંધાયા. કુલ કેસનો આંકડો 1,51,767 પર પહોંચી ગયો છે. છેલ્લા 24 કલાકમાં કોરોનાના કારણે 170 દર્દીએ જીવ ગુમાવતાં મોતની કુલ સંખ્યા 4,337 પર પહોંચી હતી. દેશમાં આજે કોરોનાના 83,004 એક્ટિવ કેસ છે. જ્યારે 64,425 દર્દીને સારવાર બાદ ડિસ્ચાર્જ કરી દેવાયા છે. આ સાથે રિકવરી રેટ 42.4 ટકા પર પહોંચ્યો હતો. દેશમાં સતત છઠ્ઠા દિવસે 6,000 કરતાં વધુ પોઝિટિવ કેસ સામે આવ્યા છે. ભારતમાં પ્રથમ 50,000 પોઝિટિવ કેસ નોંધવામાં 70 દિવસ કરતાં વધુ સમય લાગ્યો હતો. જ્યારે છેલ્લા 50,000 કેસ નોંધવામાં ફક્ત 8 દિવસ લાગ્યા છે. મે મહિનાથી પ્રતિ 100 ટેસ્ટ પોઝિટિવ દર્દીની સંખ્યા દેશમાં સતત વધી રહી છે. ભારતમાં કોરોના પોઝિટિવ કેસમાં ટોપ ટેન રાજ્યોની સ્થિતિ આ મુજબ છે.

ક્રમાંક	રાજ્ય	પોઝિટિવ કેસ સંખ્યા
1.	મહારાષ્ટ્ર	54,758
2.	તામિલનાડુ	18,545
3.	ગુજરાત	14,821
4.	દિલ્હી	14,464
5.	રાજસ્થાન	7,536
6.	મધ્યપ્રદેશ	7,024
7.	ઉત્તરપ્રદેશ	6,548
8.	પશ્ચિમ બંગાળ	7,009
9.	આંધ્રપ્રદેશ	3,171
10.	બિહાર	2,983

સ્ત્રોત : covid-19 data.gov.in, www.mohfw.gov.in
ભારતમાં સૌથી વધુ કેસ ધરાવતા રાજ્યમાં દૈનિક કેસ રિકવરી અને મૃત્યુની સરેરાશ 27 મે 2020માં નોંધાયા પ્રમાણે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

રાજ્ય	પ્રથમ કેસની તારીખ	દિવસ	દૈનિક કેસ	દૈનિક રિકવરી	દૈનિક મૃત્યુ
મહારાષ્ટ્ર	10 માર્ચ	79	693	215	23
તામિલનાડુ	07 માર્ચ	82	226	221	02
ગુજરાત	19 માર્ચ	70	217	108	13
દિલ્હી	02 માર્ચ	87	175	84	04
રાજસ્થાન	03 માર્ચ	86	89	51	02
મધ્યપ્રદેશ	21 માર્ચ	68	103	54	05
ઉત્તરપ્રદેશ	04 માર્ચ	85	79	45	02

સ્ત્રોત : covid-19 data.gov.in, www.mohfw.gov.in

ગુજરાતમાં 19 માર્ચે નોંધાયેલ પ્રથમ કેસથી લઈને 70 દિવસમાં કોરોનાથી કુલ 938 દર્દીનાં મોત નીપજ્યાં છે. જેની દૈનિક સરેરાશ કાઢવામાં આવે તો રોજનાં 13 દર્દીનાં મૃત્યુ થયાં છે. પ્રથમ ક્રમે મહારાષ્ટ્ર છે, પરંતુ ત્યાં ગુજરાતની સરખામણીએ 3 ગણા કેસ નોંધાયા છે. ગુજરાતમાં કોરોના પોઝિટિવના 27 મે, 2020 સુધીમાં કુલ 15,205 કેસ નોંધાયા છે. જે દૈનિક સરેરાશ કેસ 217 થાય છે અને સાજા થનારની સંખ્યા 128 છે.

કેટલાક લોકો સુપર સ્પ્રેડર્સની માફક કોરોનાનો ચેપ લઈને ફરતા હશે. કેટલા લોકોને કોરોના છે તેનો અંદાજ કરવો કઠિન છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં મજબૂત રોગપ્રતિકારક શક્તિ ધરાવતા દર્દીઓ દવા અને ટેસ્ટ વગર પણ સ્વસ્થ થઈ જતા હોય છે.

2. કુટુંબ : કુટુંબ માનવસમાજમાં સાર્વત્રિક અને પાયાની સંસ્થા છે. કુટુંબમાં પેઢીઓની સંખ્યાના આધારે જોઈએ તો કુટુંબના સંયુક્ત અને વિભક્ત એમ બે પ્રકાર જોવા મળે છે. કુટુંબના નિવાસ માટે એક સામાન્ય રહેઠાણ-ઘર હોય છે. કોરોનાની નીચલા વર્ગને વધુ અસર થઈ છે. એક રૂમવાળા રહેઠાણમાં 6 થી 10 સભ્યોને રહેવાનું હોય ત્યાં કેવી રીતે સામાજિક અંતર જાળવવું કે કેવી રીતે સેલ્ફ ક્વોરન્ટાઈન થવું એ ગંભીર સવાલ છે.

મહિલાઓ ઘરમાં 24 કલાકની ડ્યુટી કરી રહ્યાં છે. જે મહિલાઓ વર્કિંગ વુમન છે તેઓને તેમની સર્વિસમાંથી છૂટ મળી છે, પરંતુ તેમના ઘરના કામમાંથી છૂટછાટ

મળી નથી. અત્યારે કોરોનામાં પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે ત્યારે બાળકો-વૃદ્ધો સાથેના તમામ લોકો ઘરે છે, ત્યારે મહિલાઓના કામમાં રાહત થવાની જગ્યાએ વધારો થયો છે. લોકડાઉનના સમયમાં મહિલાઓ ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ પર જઈને કંઈક નવું કરી રહી છે. ફેમિલી બોન્ડિંગનો ચાન્સ વર્કિંગ લાઈફમાં નહોતો મળ્યો તે મળ્યો. ઘરે કામવાળા આવતા નથી એટલે ફરજિયાત ઘરનું કામ કરી રહ્યાં છે. કઠોળનું મહત્ત્વ સમજાયું. લોકડાઉનમાં શું નવું અપનાવ્યું અને શું ધ્યાન રાખશે તે સમજાયું.

કુટુંબમાં લોકડાઉનના સમયમાં ઘરમાં બેઠા-બેઠા પતિ-પત્ની વચ્ચે સામાન્ય બોલચાલ કે ઉશ્કેરાટના અનેક કિસ્સા બન્યા છે. જેના કારણે છૂટા-છેડા, ઘરેલુ હિંસા, આત્મહત્યા, મનોવૈજ્ઞાનિક અસરોની ઘટનાઓ જોવા મળી છે.

વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં કોરોનાથી ચેપ લાગવાનું જોખમ વધારે સંવેદનશીલ હોય છે. ખાસ કરીને જો તેઓ હાઈપરટેન્શન, બી.પી. અને ડાયાબિટીસ જેવી લાંબી બીમારી સાથે હોય છે તેમને મોટેભાગે ટેકાની જરૂર હોય છે, જો ન મળે તો તેમની સામાજિક એકલતામાં વધારો થાય છે. બીજું કે કોરોના અંગેનાં પ્રવચનોમાં તેને વૃદ્ધ લોકોના રોગ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. જે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ વિશે નકારાત્મક સ્ટીરિયોટાઈપ્સને વધારે છે કે જેમને નબળા, બિનમહત્ત્વપૂર્ણ અને સમાજ પરનો બોજો માનવામાં આવે છે. આવો વયઆધારિત ભેદભાવ એ સેવાની જોગવાઈમાં પ્રગટ થઈ શકે છે. કારણ કે વૃદ્ધ વ્યક્તિઓની સારવાર એ યુવાન જનરેશનની સારવાર

કરતાં ઓછું મહત્વ ધરાવે છે. પરંતુ માનવાધિકાર કાનૂન દરેકને આરોગ્યના ઉચ્ચતમ પ્રાપ્ય ધોરણના અધિકારની બાંધધરી આપે છે.

યુવાનો કે જેઓ સૌથી વધુ નબળા છે તેમને મદદ કરવા અને તેમના સમુદાયોમાં જાહેર આરોગ્ય સામાજિક જાગૃતિ અભિયાનમાં વધારો કરવામાં સહાય માટે જોડાયેલ છે. આ રીતે કોરોનાના ફેલાવા અને તેના જાહેર આરોગ્ય, સમાજ અને અર્થતંત્ર પરના પ્રભાવને મર્યાદિત કરવા માટે યુવાન નિર્ણાયક છે. ઘણા સંવેદનશીલ યુવાનો જેવા કે સ્થળાંતર કરનારા અથવા ઘરવિહોણા યુવાનો અનિશ્ચિત પરિસ્થિતિમાં હોય છે. તેમને કોરોનાની વધુ અસર થઈ છે.

3. જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ સંસ્કાર : હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં 16 સંસ્કારનો ઉલ્લેખ છે. તે મુજબ જન્મ, લગ્ન અને મૃત્યુ, એક સંસ્કાર ગણાય છે અને તેની નિશ્ચિત ધાર્મિક વિધિ, રિવાજ, પરંપરા હોય છે. કોરોના કાળમાં જન્મની કોઈ નિશ્ચિત જગ્યા નહીં અને કોરોના વોરિયર્સની મદદ મળી તો જીવન બચ્યું. નવજાત બાળકોના લોકડાઉન અને કોરોના જેવાં નવાં નામકરણ થયાં.

લગ્નપ્રસંગમાં આમંત્રિતોની સંખ્યા લોકડાઉનના નિયમો મુજબ, સમૂહ ભોજન પ્રતિબંધ, વરઘોડિયાનાં પહેરવેશમાં માસ્ક અને સોશ્યલ ડિસ્ટન્સિંગ ફરજિયાત, મોંઘી ભેટ-સોગાત, ભોજન, રાસ-ગરબા વગેરેના ખર્ચા જરૂરી નથી પરંતુ વિધિપૂર્વક લગ્ન જરૂરી છે. તેવો બદલાવ જોવા મળ્યો છે.

ભારતમાં ધર્મ અને જાતિ પ્રમાણે મૃત્યુની વિધિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. પરંતુ કોરોનાકાળમાં વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી હોસ્પિટલમાંથી મૃતદેહને સીધા જ સ્મશાનગૃહમાં મોકલવામાં આવે છે. ભારતીય ફિલ્મી કલાકારો ઈરફાનખાન અને ઋષિકપૂરના મૃત્યુ સમયે જોઈ શકાયું. મરનારની અંતિમયાત્રામાં જોડાતા લોકોની સંખ્યાને આધારે તેની શાખ નક્કી થાય. પરંતુ કોરોના-

કાળમાં તો આ માટે પણ મંજૂરી લેવી પડે છે અને નજીકના માત્ર 20 લોકો જ હાજર રહી શકે, ત્યારે કોણ તેના નજીકનું સ્વજન છે તે નક્કી થઈ જાય છે. માનવીના મૃત્યુ પહેલાં કબર તૈયાર થઈ જાય અને મૃતદેહોના ઢગલા, રસ્તા પર પણ પડેલા જોવા મળ્યા તે હકીકત છે. મૃત્યુ બાદના વિવિધ સામાજિક રિવાજો જેવા કે બેસણું, ગરુડ પુરાણ વાંચન, મૃત્યુભોજ વગેરે જોવા મળે છે પરંતુ કોરોના સમયમાં ટેલિફોનિક બેસણું અને વર્ચ્યુઅલ રીતે અંતિમ કાર્યક્રમો આટોપી લેવા પડ્યા છે. રિવાજો મુજબ અંતિમ વિધિમાં થતા ખર્ચા બંધ થશે તો ગરીબ માણસ દેવાના બોજમાંથી બચશે અને નવી સામાજિક વ્યવસ્થાનું નિર્માણ થશે. જેનો સ્વીકાર કરીશું તો ફાયદામાં રહીશું એમ કહી શકાય.

4. શિક્ષણ : 100થી વધુ દેશોએ દેશભરમાં શિક્ષણ સુવિધાઓ બંધ રાખવાની વિવિધ નીતિઓ રાખી છે. યુનેસ્કોનો અંદાજ છે કે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ બંધ થવાને કારણે 900 મિલિયન જેટલા શીખનારાઓને અસર થઈ છે. ભારતમાં નિમ્ન આવક ધરાવતા કુટુંબનાં બાળકોને મફત શાળાભોજનની અછત, સામાજિક એકલતા, ક્લોઝર સમાપ્ત થયા પછી પાછા ફરવાની સંભાવના ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે શાળા છોડવાનો દર અને નાનાં બાળકો સાથે પરિવાર પરની બાળસંભાળના ખર્ચની અસરને કારણે પોષણ પરના કેટલાક પ્રભાવો શામેલ છે. ઉચ્ચ આવક ધરાવતા પરિવારોમાં ટેકનોલોજી એક્સેસ કરવામાં સક્ષમ લોકોની વસ્તીમાં એક મોટી અસમાનતા છે જે સામાજિક એકલતા તરીકે ડિજિટલ શિક્ષણ ચાલુ રહે તેમ માને છે.

બીજું કે કોરોના વાઈરસના સંક્રમણને પગલે તમામ શાળા, કોલેજો, યુનિવર્સિટી, ટ્યૂશન ક્લાસીસ સહિતનાં શૈક્ષણિક સંકુલો બંધ રહેતાં વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણકાર્ય સ્થગિત થઈ ગયું છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીઓની ભાવિ કારકિર્દી માટેની તૈયારી સામે પ્રશ્નાર્થ ઊભો થયો છે,

ત્યારે ઓનલાઇન ટીચિંગ, વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમ, ઓનલાઇન એડમિશનનો અભિગમ વિકસ્યો છે. જે મોબાઇલ ફોનને શિક્ષણ સંકુલમાં લઈ જવા પર પ્રતિબંધ કરેલ તે જ મોબાઇલને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવા વિદ્યાર્થીના હાથમાં લેકચર્સ, ક્વિઝ સ્પર્ધા, ડ્રોઈંગ કોમ્પિટીશન વગેરે દ્વારા ઘેરબેઠા શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવી રહ્યું છે. જેનું ઈ-સર્ટિ પણ મળે છે. આજથી 6-7 વર્ષ પહેલાં ગૂગલ ક્લાસરૂમ પર ભણાવવાની શરૂઆત થયેલ. આમાં વિદ્યાર્થીઓમાં વોર્મ ઓછો થશે. પણ વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમ એ આવનાર સમયની વાસ્તવિકતા બનશે. જે શિક્ષણ ચોક-બોર્ડથી ભણાવશે તેની સંખ્યા કરતાં વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમમાં સંખ્યા વધશે, તે સફળ થશે. (પ્રો. વિદ્યુત જોષી).

5. વર્ક ફ્રોમ હોમ : કોરોનાએ વ્યવસાયિક જિંદગીની સંપૂર્ણ રૂપરેખા જ બદલી નાખી છે. આજકાલ ઘર જ નવી ઓફિસ છે. ઈન્ટરનેટ જ નવો મિટિંગ રૂમ છે. અત્યારે સહકર્મીઓ સાથે ઓફિસ બ્રેક એ ઈતિહાસ બની ગયો છે. વિવિધ સ્ટોકહોલ્ડર્સ સાથે વાસ્તવિક સ્થિતિની માહિતી લેવા માટે સમાજના વિવિધ વર્ગો સાથે વિડિયો કોન્ફરન્સિંગ ચાલી રહી છે. કર્મચારીઓ ઘરેથી ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા ઓનલાઇન કામગીરી કરી રહ્યા છે. ત્યારે સુરક્ષા માર્ગદર્શિકાનું પાલન કરવું હિતાવહ છે. આ સમયમાં વધી રહેલા આર્થિક ગુનાઓ, ડેટાચોરી, અવેરનેસને લગતા સાયબર સુરક્ષાના સવાલો થયા છે. દેશમાં 40 કરોડથી વધુ મોબાઇલ-ધારકો જ્યારે ડેટાનો ઉપયોગ પોતાના રોજિંદા જીવનમાં બેન્કિંગ, મનોરંજન અને કોમ્યુનિકેશન માટે કરતા હોય છે ત્યારે સાયબર ગુનાઓનો ભોગ બને છે. દેશમાં વર્ષ 2018માં 27000થી વધુ સાઇબર ક્રાઇમ નોંધાયા છે. જે 2019માં જાન્યુઆરી સુધીમાં 34000થી વધુ થયા છે. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા અને કુલ 116000 જેટલી સક્રિય વેબસાઇટ કોરોના મહામારીના નામે સાયબર-ગુનાખોરીની કામગીરી કરી રહી હોવાની માહિતી પણ છે. ટૂંકમાં વર્ક ફ્રોમ હોમ પર

જવાથી ઓફિશિયલ અને અંગત જીવનમાં સંતુલનના નવા પડકાર ઊભા થયા છે.

ભારતના પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદી સાથે વિવિધ દેશના નેતા તેમજ ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ સાથે વિડિયો કોન્ફરન્સથી લાઇવ રહી કોરોના કહેરમાંથી મુક્તિની યુક્તિ અંગે ચર્ચા-વિચારણા અને નિર્ણયો લેવાઈ રહ્યાં છે જે ખૂબ સરાહનીય છે.

6. રિવર્સ માઈગ્રેશન : ભારતમાં વિદેશમાંથી મૂળ ભારતીઓને પાછા લાવવાનું મિશન સફળ થાય, પણ લાખો શ્રમિકો સલામત રીતે પોતાના ઘરે પહોંચી શકે એ ખૂબ મહત્ત્વનું છે. કોઈ દિવસ વિચાર્યું હતું કે શહેરમાંથી ગામડે જવા ઓનલાઇન ફોર્મ ભરી વિઝા લેવા પડશે ? મજદૂરો કે જેમણે હોમ અને હાઈવે બનાવ્યાં છે, જેઓ શહેરોમાં અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં કામ કરી રોજગારી મેળવે છે, તેમની સ્થિતિ ખૂબ વિકટ બની. કોરોનાને કારણે કામ-કાજ બંધ થયા અને સ્થળાંતરિત/યાયાવાર શ્રમિકોનો પ્રશ્ન થયો. માર્ચ મહિનામાં કામ કર્યું તો નાણાં એપ્રિલમાં વાપર્યાં અને એપ્રિલમાં કામ ન કર્યું એટલે મે-માં મુશ્કેલી ઊભી થઈ. અહીં પૈસાનો સવાલ નથી પણ પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવાનો સવાલ છે. 1984માં સુરતમાં પ્લેગ આવ્યો ત્યારે પણ આવા સવાલો આવેલા.

રાજ્યોની સરહદો પર આપણે શ્રમિકોને પગપાળા, દંડા ખાતા, હેરાન થતા અને પાછા ધકેલી દેવાયા હોવાનાં કિસ્સા જોયા છે. કાળઝાળ ગરમીમાં ભૂખ્યા, તરસ્યા, ટિકિટની રાહ જોતા અને તેના કારણે સોશિયલ ડિસ્ટન્સિંગના ધજાગરા ઊડે તેવી ભીડભાડનો ભોગ બનતા શ્રમિકોનાં દૃશ્યો જોયાં છે. તૂટેલી સાઈકલ પર પોતાના વયોવૃદ્ધ પિતાને બેસાડી 1200 કિ.મી.નું અંતર 8 દિવસમાં કાપી તેમને ઘરે પહોંચાડતી 15 વર્ષની જ્યોતિકુમારી પાસવાન જેવા લોકોની સ્થિતિનો વિચાર કરવો રહ્યો. આને પરિણામે કોરોના ગામડામાં પહોંચી જશે તેની જવાબદારી કોની ? શ્રમિકોને વતન મોકલવા માટે તેમની પાસેથી બસ કે ટ્રેનનું ભાડું વસૂલવું નહીં અને વિવિધ

જગ્યાએ ફસાયેલા લોકોને ભોજન-પાણીની સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે શું સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના ચુકાદાની રાહ જોવાની હોય ? કોણ જવાબદાર છે ? ઉદ્યોગપતિઓ અને બિલ્ડર્સે શ્રમિકોનું મહત્વ સમજવું જરૂરી છે. માત્ર નાણાની ચમક સિવાય આ શ્રમિકોની વ્યથા અને પીડાને પણ જોવાની જરૂર છે. સામાજિક-આર્થિક મહાસંકટોનો ઈતિહાસ તપાસતાં સદૈવ સામાજિક સંવાદિતા, લોકશાહી, બંધારણીય તથા માનવમૂલ્યોનો હાસ જોવા મળે છે અને તેની સામે સામાજિક વિષમતા પ્રગટ થાય છે.

7. ધાર્મિક સ્થળો : કોવિડ-19ને લીધે લોકડાઉનની સ્થિતિમાં ભારતભરનાં ધાર્મિક સ્થળો બંધ રાખવાં ફરજ પાડવામાં આવી છે. પણ લોકોની આસ્થામાં વધારો જોવા મળે છે. ઓનલાઇન દર્શનની સિસ્ટમનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. જ્યારે કુદરતી કટોકટી ઊભી થાય ત્યારે શ્રદ્ધાળુઓની સંખ્યા વધતી જોવા મળે છે. ધાર્મિક સ્થળોએ લોકોમાં રહેલી ધાર્મિક ભાવના વ્યક્ત કરવાનું પવિત્ર સ્થળ છે. સિદ્ધિ વિનાયક, ઉજ્જૈન, તિરૂપતિ બાલાજી, શ્રીનાથજી, સોમનાથનાં દર્શન ઓનલાઇન કરવાની લોકોને ટેવ પડી છે. ડાકોરના મંગળા દર્શન ઓનલાઇન કર્યા બાદ ચ્હા પીવાના નિયમને વળગી રહ્યા છે. વર્ચ્યુઅલ ભક્તિ વધી છે એમ કહી શકાય. બીજું કે ધાર્મિક સ્થળો સાથે તે ટાઉનનું અર્થતંત્ર સંકળાયેલું છે. જ્યાં શ્રીફળ-પ્રસાદ, ચા-નાસ્તો, રમકડાં, શૂંગાર પ્રસાદનો, હોટલ, રેસ્ટોરાં, ધર્મશાળા જેવાં વ્યવસાયોથી મળતો રોજગાર બંધ થયો. આવા ટાઉન લોકડાઉન દરમ્યાન આર્થિક રીતે પાયમાલ થઈ ગયાં છે. જેમ કે તિરૂપતિ બાલાજી, શીરડી જેવા ટાઉને વધારાની આવક ઊભી કરવાનું ક્યારેય વિચાર્યું નથી કે નથી આ લોકો ખેતી સાથે સંકળાયેલા. ટૂંકમાં, મંદિરો ધાર્મિક સ્થળોના આર્થિક તંત્રને ધબકતું પણ રાખે છે. કોરોનાના ડર સામે મંદિરો હીલિંગ ટચ

આપી શકે છે. લોકડાઉનમાં વિવિધ દેશોમાં ઓનલાઇન કથાશ્રેણી, પ્રવચનશ્રેણીનું સફળ આયોજન થતાં વિશ્વમાં વર્ચ્યુઅલ ભક્તિરૂપી બદલાવ થઈ રહ્યો છે.

4. સારાંશ :

આપણું જીવન હાલ પૂરતું તો બદલાઈ જ ગયું છે. સામાજિક, આર્થિક, આરોગ્ય, શિક્ષણ, ધાર્મિક, રાજકીય જેવાં ક્ષેત્રોમાં બદલાવ આવ્યા છે. પ્રકૃતિમાં પણ હિમાલય દૂર-સુદૂરથી દેખાય. ગંગાજળ શુદ્ધ થાય, ચોખ્ખી હવા, પક્ષીના કલરવ શહેરોમાં મળે એ બદલાવ જોઈ શક્યા. મેડિકલ ક્ષેત્રોનાં તજજ્ઞોનું કહેવું છે કે એચઆઈવી અને હિપેટાઈટિસ બી કે સીના રોગ વાઈરસના કારણે જ થાય છે, તેવી જ રીતે વાઈરસને કારણે 100થી વધારે રોગ થઈ શકે છે. કોરોના અહીં રહેવાનો છે માટે તેની સાથે રહેવાની ટેવો સુધારવી પડશે. સામાજિક રીત-રિવાજોમાં આવેલા બદલાવો સ્વીકારવા રહ્યા. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ કહ્યું છે કે કોરોનાની લડાઈ લાંબી ચાલવાની છે. દુનિયાભરના અલગ-અલગ દેશોના લોકોએ પોતાના તોર-તરીકા અને જિંદગી જીવવાની રીતો બદલવી પડી છે. વિશ્વવ્યાપી મહામારી કોવિડ-19એ આપણને જુદી રીતે વિશ્વમાનવી બનાવી દીધા છે. અત્યાર સુધી પૃથ્વી પર રહેવું એ આઠ અબજ લોકો વચ્ચેનું કનેક્શન હતું. આ આઠ અબજ લોકો વચ્ચે કોરોના સામેના સૈનિક તરીકે બીજું કનેક્શન સ્થાપિત થયું છે. સર્વ મનુષ્યો એકમેવ સમસ્યા અને એકમેવ લડતના સહભાગી બની ગયા છે. કોરોના-19 કોઈ પર હુમલો કરતાં પહેલાં તેની જાતિ, ધર્મ, રંગ, સંપ્રદાય, ભાષા કે દેશ જોતો નથી. સાવધાની હટી તો દુર્ઘટના ઘટી. આ બ્રહ્મ સત્યનો કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્વીકાર કરવો રહ્યો. આ મુશ્કેલ ઘડીમાં આપણે સૌ એક સાથે છીએ ત્યારે આપણી પ્રતિક્રિયા અને વર્તનમાં એકતા અને ભાઈચારો જ મુખ્ય રહેવો જોઈએ.

વાક્યમય સૂચિ :

1. જોષી વિદ્યુત (મે, 2020), લોકડાઉન પછીની જીવનશૈલી, વેબિનાર, સરકારી આર્ટ્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.

2. ત્રિવેદી જિગ્નેશકુમાર (2020), વૈશ્વિક રોગચાળાની નોંધપોથી, 'ધ હિંદુ' સમાચારપત્ર દ્વારા પ્રકાશિત, a web-forum of India Academy of Science, Bengaluru.
3. સંદેશ, સમાચારપત્ર, ગુજરાતી, 28 મે 2020.
4. નવગુજરાત સમય, સમાચારપત્ર, ગુજરાતી, 29 મે 2020.
5. Al Dahdah Marine and others, The COVID-19 Crisis in India, Published in book sandideas.net,13 April 2020.
6. Global HRP For COVID-19, April-December-2020, United Nations coordinated Appeal.
7. Mabdal Sudip (May-2020), Coronavirus-COVID-19 is Now a Pandemic, Rese.Gate.
8. Policy Brief : The Impact of COVID-19 on Women.
9. Special issue on COVID-19 and Youth, 27 March 2020, Programme on Youth Unit, dep. of Economics and Social Affairs, United Nation.
10. www.thelancet.com vol. 395 April 25, 2020.
11. gujhealth.gujarat.gov.in
12. COVID-19 data.gov.in
13. www.mohfw.gov.in
14. healthdata.org/covid/data-downloads.

તમે એવું મેળવવા માગો છો જે પહેલાં મેળવ્યું ન હોય, તો એવા બની રહો કે જેવા પહેલાં ક્યારેય નહોતા.

સફળ અને નિષ્ફળ વ્યક્તિમાં સાહસ અથવા જ્ઞાનનું નહીં, ઈચ્છાશક્તિનું અંતર હોય છે.

આપણે વીતેલા સમય અંગે વિચારીને આપણું ભવિષ્ય બગાડીએ છીએ.

પડકારોનો સ્વીકાર કરો જેથી તમે વિજયના હર્ષના આનંદને અનુભવી શકો.

તમે ત્યાં સુધી નથી હારતા જ્યાં સુધી તમે મનથી હાર માની ન લો.

દિવસમાં જો તમે કોઈ મુશ્કેલીમાં પસાર ન થાવ તો સમજો કે તમે ખોટા રસ્તે સફર કરી રહ્યા છો.

બીમારીની કડવાશ પછી જ વ્યક્તિ આરોગ્યની મધુરતા સમજી શકે છે.

આ સમય પ્રભુ પાસે કશું માગવાનો નથી, જે કંઈ પાસે છે તેના માટે આભાર માનવાનો છે.

આપના ગળે વીંટળાયેલા આપના બાળકના હાથ જેવું કીમતી ઝવેરાત તમે ક્યારેય મેળવી શકતા નથી.

સારસંક્ષેપ :

સમગ્ર સમાજવ્યવસ્થાના પાયામાં જાતિ તરીકે સ્ત્રી અને પુરુષ મહત્વનાં અંગો રહ્યાં છે. સમાજના ઘડતર અને વિકાસમાં બંનેનું પ્રદાન રહેલું છે. પરંતુ પરંપરાથી ચાલી આવતી પિતૃપ્રધાન સમાજવ્યવસ્થામાં વૈદિકકાળને બાદ કરતાં સ્ત્રી-પુરુષના દરજ્જામાં અસમાનતા જોવા મળે છે. મધ્યકાલીન સમયમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ-સ્થાન પર રહી હોવાનાં દૃષ્ટાંત છે, પણ તેની તુલનામાં ઘણી બધી સ્ત્રીઓ પર એ સમયમાં અત્યાચાર આચરવાની શરૂઆત થયેલી. બ્રિટિશ શાસન સમયે પણ કેટલીક સ્ત્રીઓએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ આગેવાની લીધી. આમ, આઝાદ ભારતમાં લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા સ્થપાતાં સમાનતાના અધિકાર મળતાં સ્ત્રીઓ શિક્ષણ, આરોગ્ય, રાજકારણ, વિજ્ઞાન, સૈન્ય, ઉદ્યોગ વગેરે સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં ભાગ લેતી થઈ. પરંતુ ભારતીય સ્ત્રી આજે સંક્રમણકાળમાંથી પસાર થઈ રહી છે. તેનો એક પગ આજે બહાર નીકળ્યો છે, પણ બીજો પગ હજુ રસોડાની અંદર છે. શિક્ષણે એની ક્ષિતિજો વિસ્તારી છે, પણ ઘર-પરિવારની લક્ષ્મણરેખા એને હજુ ઘેરી રાખે છે. સ્ત્રી ઘરની અંદર રહે કે ઘરની બહાર કામ કરે પરંતુ બંને સ્થળે તેના ઉપર કોઈ ને કોઈ રીતે અત્યાચાર, બળજબરી કે જોરજુલમ ગુજારવાનું ચાલુ છે. આ અત્યાચારનું વરવું સ્વરૂપ એટલે સ્ત્રીનાં થતાં કમોત. જેના વિશે ભાવનગર જિલ્લાને ધ્યાનમાં રાખી વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણપદ્ધતિના આધારે અહીં અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

મહત્વપૂર્ણ શબ્દો :

મૃત્યુ, અપમૃત્યુ, મહિલા કમોત, હત્યા, આત્મહત્યા, માર્ગ અકસ્માત, વીજ કરંટ, અન્ય અકસ્માતમાં મૃત્યુ પ્રસ્તાવના :

સમગ્ર જગતમાં જે જીવ જન્મે છે તેનું મૃત્યુ થાય એ કુદરતી ક્રમ છે. વૃક્ષ પરથી સમય થતાં પાન પીળું

થઈ ડાળીને છોડી ખરી પડે છે એમ કોઈ પણ જીવન તેના જીવનની સમયાવધિ પૂર્ણ કરી દેહ છોડી દઈ આત્મા આગળ ગતિ કરે છે. આ કુદરતી મૃત્યુ છે. પરંતુ માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે, આથી તેની અસર કુટુંબ અને સમાજ ઉપર થાય છે. પરંતુ તે અટકાવી શકાય એવી ઘટના નથી. કારણ કે કુદરતી રીતે થતા જન્મ અને મૃત્યુની ઘટનાને માનવસમાજ પોતાના પ્રયત્નો વડે અટકાવી શકતો નથી. જ્યારે બિનકુદરતી મૃત્યુ એટલે કે અપમૃત્યુ અટકાવી શકાય એવી ઘટના છે. આથી કુટુંબ અને સમાજ ઉપર તેની વિપરીત અસર ઘટાડી કે ઓછી કરી શકાય. મહિલાઓનાં કમોત એક સામાજિક સમસ્યા છે. સમાજશાસ્ત્ર સામાજિક સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરે છે અને સામાજિક સમસ્યાના લક્ષણ તરીકે - જે પરિસ્થિતિ કે ઘટનાની સમાજના લોકોના નોંધપાત્ર સંખ્યાને વિપરીત અસર કરતી હોય, તેના પર વિવિધ રીતે આક્ષેપ થતા હોય કે તેને અટકાવી શકાય એવું લોકો માનતા હોય તે ઘટનાને અટકાવવા માટે પગલાં લેવાતાં હોય તો તે પરિસ્થિતિ સામાજિક સમસ્યા ગણાય. સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષ-ત્રીજી જાતિ એમ ત્રણેય જાતિઓમાં અપમૃત્યુ એટલે કે કમોત થાય છે અને આ ત્રણેય જાતિના કમોત થવાના કારણો અને અસરો અલગ-અલગ છે. મહિલાઓનાં કમોતનાં કારણો અને તેને લગતાં વિવિધ પાસાંઓને સમજવાનો પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનના હેતુઓ :

મારા સંશોધનના હેતુઓ આ પ્રમાણે છે.

1. મહિલાઓનાં કમોતનાં વિવિધ સ્વરૂપોની જાણકારી મેળવવી.
2. મહિલાઓનાં કમોતનાં સમયકાળને જાણવો.
3. મહિલાનાં કમોતનાં કારણો જાણવાં.
4. મહિલાઓનાં કમોત સંદર્ભે તેમનો વયદરજ્જો જાણવો.
5. મહિલાઓના કમોત સંદર્ભે સાધનપસંદગી વિશે જાણવું.

* મ.પ્રા. સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, ઘોઘા, જિ. ભાવનગર

સંશોધનપદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગુણાત્મક સંશોધનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. વર્ણનાત્મક સંશોધન આધારિત વિષયવસ્તુ-વિશ્લેષણ દ્વારા માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે. સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંચારવ્યવહારને વિષયવસ્તુ-વિશ્લેષણ પદ્ધતિના એક સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. સંચારવ્યવહારનું વિષયવસ્તુ શબ્દો કે અન્ય પ્રતીક હોય છે જેમાં પત્રો, પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, વાર્તાલાપો, ભાષણો, લેખો, ચલચિત્રો, ટી.વી. કાર્યક્રમો, વિજ્ઞાપનો, ચિત્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસ્તુત સંશોધન સંચારવ્યવહારના એક સાધન વર્તમાનપત્ર આધારિત છે. દૈનિક અખબાર ફૂલછાબમા પ્રસિદ્ધ થયેલા મહિલા કમોતના કિસ્સાઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

સંશોધનક્ષેત્ર અને નિદર્શન :

ગુજરાત રાજ્યના સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના ભાવનગર જિલ્લાને આ સંશોધનના ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે. હેતુલક્ષી નિદર્શનના આધારે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં અખબારોમાંથી કિસ્સાઓ બેવડાય નહીં તે માટે એક જ દૈનિક અખબાર 'ફૂલછાબ'ની પસંદગી કરવામાં આવી છે. 'ફૂલછાબ' દૈનિક અખબારમાં જૂન-2016 થી મે-2017ના એક વર્ષ દરમિયાન માત્ર સ્ત્રી કમોતના કિસ્સાઓને વિષયવસ્તુ તરીકે લઈ તેનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. તમામ સ્ત્રીજાતિના મોતના કિસ્સાઓ આ અભ્યાસ માટે નિદર્શન તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

વિષયવસ્તુઓની શ્રેણીરચના :

1. સ્ત્રીકમોતનાં કિસ્સાઓ અખબારમાંથી કાપી અલગ કરવા.
2. મહિનો અને વર્ષ પ્રમાણે કિસ્સાઓને ગોઠવવા.
3. સ્ત્રીકમોતનાં કિસ્સાઓ-આધારિત સ્વરૂપો મુજબ શ્રેણીઓ રચવી.
4. સ્ત્રીકમોતનાં કારણો, ઉંમર, સાધનપસંદગી, લગ્ન-દરજા-આધારિત કોષ્ટકની રચના.

કમોતનો અર્થ :

કમોત એટલે બિનકુદરતી મૃત્યુ, અકાળ મૃત્યુ,

અસ્વાભાવિક મોત, અપમૃત્યુ (નં). અકાળ મૃત્યુ જેમાં કાળ શબ્દનો એક અર્થ થાય છે - સમય. માનવીના જીવનનું સરેરાશ આયુષ્યકાળ (ઉંમર) નક્કી થયેલો હોય છે તે પહેલાં કુદરતી મૃત્યુને બદલે માનવી પોતે પોતાના પ્રયત્નો વડે કે અકસ્માત મૃત્યુ પામે તો તેને અકાળ મૃત્યુ અથવા કમોત કહી શકાય. બાહ્ય કારણોના પરિણામે કૃત્રિમ અથવા આયોજિત રીતે કે અકસ્માત કુદરતી સિવાયના કારણથી માણસ મૃત્યુ પામે ત્યારે તેને બિનકુદરતી મૃત્યુ કે અપમૃત્યુ કહેવાય.

જુદાં જુદાં દૈનિક અખબારોમાં બિનકુદરતી મૃત્યુ માટે કમોત શબ્દ ઓછો વપરાય છે. પરંતુ તેના સ્થાને અપમૃત્યુ શબ્દ વધારે ઉપયોગમાં લેવાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કમોત કે અપમૃત્યુ માટે 'Unnatural Death' એવો શબ્દ વપરાય છે.

મહિલા-કમોત અને તેનાં સ્વરૂપો :

મૃત્યુ થવાની મુખ્ય છ રીતો છે : કુદરતી મોત, અકસ્માત મોત, આત્મહત્યા, હત્યા, કારણ જાણી શકાયું ન હોય તેવું મોત અને મોતનાં કારણની તપાસ ચાલતી રહે તેવા પેન્ડિંગ મોતના કેસ. જેમાં અકસ્માત મોતના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (1) કુદરતી આફતના કારણથી થયેલાં મોત અને (2) બિનકુદરતી ઘટનાઓના કારણે થયેલાં મોત. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બિનકુદરતી ઘટનાઓના કારણે થયેલાં કમોતને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. સમાજમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંનેનાં કમોત થાય છે. તેના કારણો અને અસરો જુદાં જુદાં છે. આથી પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માત્ર સ્ત્રીજાતિને ધ્યાનમાં રાખી તેના કમોત કઈ રીતે અને કયાં કારણોથી થાય છે તે જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. મહિલા-કમોતનાં મુખ્ય ત્રણ (હત્યા, આત્મહત્યા, અકસ્માત મૃત્યુ) સ્વરૂપો દર્શાવી શકાય પરંતુ અહીં આ ઘટનાને વધુ સરળ રીતે સમજવા માટે વર્ગીકરણમાં કુલ પાંચ (હત્યા, આત્મહત્યા, અકસ્માત મોત જેના પેટાપ્રકાર તરીકે માર્ગ અકસ્માત મોત, વીજપ્રવાહથી મોત અને અન્ય અકસ્માત મોત) સ્વરૂપો દર્શાવાયાં છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ-વર્ગીકરણ અને પૃથક્કરણ :

આ અભ્યાસ ગૌણ માહિતીઆધારિત છે. જેમાં એક વર્ષ દરમિયાન સ્ત્રીઓનાં કમોતના બનાવો દૈનિક અખબાર 'ફૂલછાબ'માંથી લેવામાં આવ્યા છે. સંશોધન-હેતુઓ મુજબ શ્રેણીઓ રચી અને કોષ્ટક-વિભાજન કરી માહિતીનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે.

(મુખ્ય કોષ્ટક) મહિલા કમોતના સ્વરૂપો

ક્રમ	કમોતનું સ્વરૂપ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	હત્યા	08	6.15
2.	આત્મહત્યા	58	44.62
3.	માર્ગ અકસ્માત મોત	17	13.07
4.	વીજપ્રવાહથી મોત	11	8.46
5.	અન્ય અકસ્માત મોત	36	27.70
	કુલ	130	100

ઉપરોક્ત મુખ્ય કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહિલા અપમૃત્યુના સ્વરૂપ મુજબ સ્ત્રીઓના કમોતના કુલ 130 કિસ્સાઓ આ અધ્યયનના સમયગાળા દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા. જેમાં સૌથી વધારે કિસ્સા આત્મહત્યા સ્વરૂપે, ત્યારબાદ અન્ય અકસ્માત સ્વરૂપે કિસ્સાઓ બનેલા. જ્યારે સૌથી ઓછું કમોતનું સ્વરૂપ હત્યા સ્વરૂપે જોવા મળે છે. મહિલા-કમોતના આ પાંચેય સ્વરૂપો સ્ત્રી-અત્યાચાર અને સ્ત્રી પર હિંસાની સ્થિતિ દર્શાવે છે.

(કોષ્ટક નં. 1.1) સ્ત્રી હત્યાના બનાવ

ક્રમ	મહિનો-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	જૂન-16 થી સપ્ટે.-16 (ચોમાસું)	4	50
2.	ઓક્ટો-16 થી જાન્યુ.-17 (શિયાળો)	3	37.5
3.	ફેબ્રુ.17 થી મે-17 (ઉનાળો)	1	12.5
	કુલ	8	100

(કોષ્ટક નં. 1.2) સ્ત્રીઓની હત્યા થવાનાં કારણો

ક્રમ	સ્ત્રી-હત્યાનાં કારણો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	ગૃહકલેશ	3	37.5
2.	પ્રેમભંગ	1	12.5
3.	દુષ્કર્મ/બળાત્કાર	2	25
4.	આર્થિક ખેંચતાણ	2	25
	કુલ	8	100

(કોષ્ટક નં. 1.3) સ્ત્રીઓની હત્યાના કિસ્સામાં ઉપયોગમાં લીધેલ સાધન

ક્રમ	હત્યા કરવાની રીત/સાધનો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	તીક્ષ્ણ હથિયાર કે બોથર્ડ પદાર્થ	4	50
2.	પાણી ભરેલા સ્રોતમાં ડુબાવીને	2	25
3.	ગળું દબાવીને	1	12.5
4.	આગ વડે બાળીને	1	12.5
	કુલ	8	100

(કોષ્ટક નં. 1.4) હત્યા થયેલ સ્ત્રીઓનો વય-દરજજો

ક્રમ	ઉંમર-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	0-18	2	25
2.	19-30	1	12.5
3.	31-45	2	25
4.	46-60	1	12.5
5.	60+	1	12.5
6.	ઉંમર દર્શાવેલ નથી	1	12.5
	કુલ	8	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. 1.1 થી 1.4 મહિલા-કમોતના હત્યાના સ્વરૂપ વિશેની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવે છે. આ અભ્યાસના સમયગાળા દરમિયાન મહિલા અપમૃત્યુના

કુલ 130 બનાવો પૈકી 8 બનાવ મહિલા-હત્યાના છે. જે કુલ મહિલા અપમૃત્યુમાં 6.15 ટકા સ્થાન ધરાવે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં સ્ત્રીઓની હત્યા વધારે થયાનું જોવા મળે છે. જ્યારે કારણોમાં ઘરેલુ ઝઘડા કે ગૃહકલેશ વધારે જવાબદાર હોવાનું જણાય છે. મોટેભાગે તીક્ષ્ણ કે બોથડ પદાર્થનો ઉપયોગ હત્યાના સાધન તરીકે વપરાયાનું જાણવા મળે છે. ઉંમરમાં 18 વર્ષથી નાની અને 31 થી 45ના વયજૂથ-પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓની હત્યા વધારે થયેલી જોવા મળે છે. એટલા કાં તો બાળકી/કિશોરી/તરુણી અથવા યુવતીઓ હત્યાનો ભોગ બને છે.

(કોષ્ટક નં. 2.1) સ્ત્રી-આત્મહત્યાના બનાવ

ક્રમ	મહિનો-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	જૂન-16 થી સપ્ટે.-16 (ચોમાસું)	21	36.20
2.	ઓક્ટો-16 થી જાન્યુ.-17 (શિયાળો)	22	37.93
3.	ફેબ્રુ.17 થી મે-17 (ઉનાળો)	15	25.87
	કુલ	58	100

(કોષ્ટક નં. 2.2) સ્ત્રી-આત્મહત્યાનાં કારણો

ક્રમ	સ્ત્રી-આત્મહત્યાનાં કારણો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	પ્રેમ સંબંધમાં નિષ્ફળતા	3	5.18
2.	સગાઈ/લગ્નસાથીની નારાજગી	4	6.90
3.	બીમારીથી કંટાળો	12	20.68
4.	આર્થિક ખેંચતાણ	2	3.45
5.	ઘરેલુ ઝઘડા	4	6.90
6.	મગજની અસ્થિરતા	1	1.72
7.	અગમ્ય/કારણ દર્શાવેલ નથી	32	55.17
	કુલ	58	100

(કોષ્ટક નં. 2.3) સ્ત્રી-આત્મહત્યાના કિસ્સામાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ સાધન

ક્રમ	આત્મહત્યા કરવાની રીત/સાધનો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	ગળાફાંસો	24	41.38
2.	અગ્નિસ્નાન	17	29.32
3.	ઝેરી દવા	7	12.06
4.	એસિડ/ફિનાઈલ	6	10.35
5.	પાણીના સ્રોતમાં અંપલાવવું	2	3.45
6.	બિલ્ડિંગ પરથી કૂદી જઈને	1	1.72
7.	સાધન દર્શાવેલ નથી	1	1.72
	કુલ	58	100

(કોષ્ટક નં. 2.4) આત્મહત્યા થયેલ સ્ત્રીઓનો વય-દરજો

ક્રમ	ઉંમર-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	0-18	10	17.24
2.	19-30	14	24.14
3.	31-45	13	22.41
4.	46-60	2	3.45
5.	60+	2	3.45
6.	ઉંમર દર્શાવેલ નથી	17	29.31
	કુલ	58	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. 2.1 થી 2.4 મહિલાઓના કમોતના આત્મહત્યાના સ્વરૂપ વિશે આંકડાકીય માહિતી દર્શાવેલ છે. જેમાં મહિલા-કમોતના કુલ 130 કિસ્સાઓ પૈકી 58 કિસ્સાઓ સ્ત્રીઓની આત્મહત્યાના બનેલા. એટલે કે મહિલા-કમોતનું સૌથી વધારે મોટું સ્વરૂપ (44.62%) સ્ત્રીઓના આપઘાત છે. ઓક્ટોબર-2016 થી જાન્યુઆરી-

2017ના ચાર માસના સમયમાં શિયાળાની ઋતુ દરમિયાન સ્ત્રી-આત્મહત્યાના સૌથી વધારે બનાવો બન્યા હતા. મહિલાઓની આત્મહત્યાનાં કારણોમાં અગમ્ય અથવા કારણ દર્શાવેલ નથી એવા કિસ્સાઓ વધુ નોંધાયા છે. એનું કારણ પણ એ જ કે ઘટના બન્યા પછી તરત જ ગુનો નોંધાતો હોવાથી પોલીસ દ્વારા હાલ પૂરતા અકસ્માત મોતની નોંધ કરી દેવામાં આવે છે. પાછળથી પોલીસ-તપાસ દરમિયાન કારણ બહાર આવતું હોય છે. પરંતુ તે પછીથી જાહેર ઓછા થાય છે. જેમાં કારણનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હતો તેમાં જુદી જુદી શારીરિક-માનસિક બીમારીના કારણે આપઘાત કર્યાનું નોંધાયું છે. સ્ત્રીઓ દ્વારા આત્મહત્યા કરવાની રીત કે સાધન તરીકે ગળેફાંસો સૌથી હાથવગુ સાધન ઉપયોગમાં લીધાનું જણાયું છે. આત્મહત્યા કરેલ સ્ત્રીઓના વય-દરજાની બાબતમાં ઉંમર દર્શાવેલ નથી તેનું પ્રમાણ સૌથી વધારે છે, પરંતુ જે કિસ્સાઓમાં ઉંમર દર્શાવેલ છે તેનું વર્ગીકરણ જોઈએ તો 19-30 વયજૂથ-પ્રમાણ અને 31-45 વયજૂથ-પ્રમાણમાં સૌથી વધુ આત્મહત્યા થઈ છે. અર્થાત્ યુવાવય અને પુખ્તવયની સ્ત્રીઓમાં આપઘાતનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે.

(કોષ્ટક નં. 3.1) માર્ગ-અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં કમોત

ક્રમ	મહિનો-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	જૂન-16 થી સપ્ટે.-16 (ઓમાસું)	4	23.53
2.	ઓક્ટો-16 થી જાન્યુ.-17 (શિયાળો)	8	47.06
3.	ફેબ્રુ.17 થી મે-17 (ઉનાળો)	5	29.41
	કુલ	17	100

(કોષ્ટક નં. 3.2) માર્ગ-અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓના કમોત કારણો

ક્રમ	કારણો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	ઓવરસ્પીડના કારણે વાહન સ્લીપ થવાથી	6	35.29
2.	ડ્રાઈવરની ભૂલથી	5	29.42
3.	બાઈક પાછળથી નીચે પડી જતાં	3	17.65
4.	બાઈકમાં સાડી ફસાઈ જવાથી	1	5.88
5.	અન્ય (વાહન-અકસ્માત)	2	11.76
	કુલ	17	100

(કોષ્ટક નં. 3.3) વાહન-ઉપયોગ અને સ્ત્રીઓના માર્ગ-અકસ્માત મોત

ક્રમ	વાહન-ઉપયોગ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	દ્વિચક્રી વાહન (બાઈક/સ્કૂટર)	9	52.95
2.	ફોલવ્હીલ્સ (મોટરકાર)	4	23.53
3.	પેસેન્જર વાહન (રિક્ષા, વાન, જીપ)	2	11.76
4.	ભારે વાહન (બસ - ટ્રક વગેરે)	2	11.76
	કુલ	17	100

(કોષ્ટક નં. 3.4) માર્ગ-અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં મોત અને વય-દરજા

ક્રમ	ઉંમર-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	18 થી નીચે	4	23.53
2.	19-30	3	17.65
3.	31-45	2	11.76
4.	46-60	1	5.88
5.	60+	1	5.88
6.	ઉંમર દર્શાવેલ નથી	16	35.30
	કુલ	17	100

કોષ્ટક નં. 3.1 થી 3.4 મહિલા-કમોતના સ્વરૂપ તરીકે માર્ગ-અકસ્માતમાં મહિલાઓનાં મોત વિશે આંકડાકીય માહિતી રજૂ કરે છે. આ અભ્યાસના સમયગાળા દરમિયાન કુલ 130 મહિલાઓનાં કમોત પૈકી 17 કિસ્સાઓ માર્ગ-અકસ્માતમાં મહિલાઓ કમોત સંદર્ભે નોંધાયા છે. જે કુલ મહિલા-કમોતના 13.07 ટકા થાય છે. ઓક્ટો. 2016 થી જાન્યુ. 2017 (શિયાળો)ના સમયગાળા દરમિયાન સૌથી વધારે માર્ગ-અકસ્માતો થયેલા. જ્યારે માર્ગ-અકસ્માતનાં કારણોમાં ઓવરસ્પીડથી વાહન સ્લીપ થવાના કિસ્સામાં સ્ત્રીઓનાં વધારે મોત થયાં હતાં. વાહનના ઉપયોગની બાબતમાં દ્વિચક્રી વાહનના ઉપયોગ-વપરાશ સમયે સૌથી વધુ જ્યારે વય માટે મોટે ભાગે દર્શાવેલ હોતી નથી તેમ છતાં જેમાં દર્શાવેલ હોય તેના આધારે 18 વર્ષથી નીચેના વયજૂથ-પ્રમાણમાં સૌથી વધુ માર્ગ-અકસ્માતમાં મોતના કિસ્સાઓ બને છે.

(કોષ્ટક નં. 4.1) વીજ-કરંટથી સ્ત્રીઓનાં કમોતના બનાવ

ક્રમ	મહિનો-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	જૂન-16 થી સપ્ટે.-16 (ચોમાસું)	7	63.64
2.	ઓક્ટો-16 થી જાન્યુ.-17 (શિયાળો)	2	18.18
3.	ફેબ્રુ.17 થી મે-17 (ઉનાળો)	2	18.18
	કુલ	11	100

(કોષ્ટક નં. 4.2) વીજ કરંટથી સ્ત્રીઓનાં કમોતનાં કારણો

ક્રમ	વીજ કરંટથી સ્ત્રીઓનાં કમોતનાં કારણો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	પાણીથી મોટર ચાલુ કરવા જતાં	3	27.27
2.	દોરીએ કપડા સૂકવવા જતાં	2	18.18
3.	વાડીની તાર ફેન્સિંગને સ્પર્શ થતાં	1	9.1
4.	ઘર-મકાનના ઇલે. સાધનો	4	36.35
5.	અન્યને બચાવવા જતાં	1	9.1
	કુલ	11	100

(કોષ્ટક નં. 4.3) વીજ-ઉપકરણનો ઉપયોગ અને સ્ત્રીઓનાં કમોત

ક્રમ	વીજળીનાં સાધનો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	ઘરમાં વપરાતા ઇલેક્ટ્રિક સાધનો	7	63.63
2.	કપડાની દોરી	3	27.27
3.	વાડી-ખેતરનું તાર ફેન્સિંગ	1	9.1
	કુલ	11	100

(કોષ્ટક નં. 4.4) વીજ-કરંટથી સ્ત્રીઓનાં કમોત અને વય-દરજો

ક્રમ	મહિનો-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	18 થી નીચે	1	9.1
2.	19-30	1	9.1
3.	31-45	4	36.35
4.	46-60	2	18.18
5.	60+	0	0
6.	ઉંમર દર્શાવેલ નથી	3	27.27
	કુલ	11	100

ઉપરોક્ત કોષ્ટક 4.1 થી 4.4 સ્ત્રીઓનાં વીજ-કરંટ લાગવાથી કે ઇલેક્ટ્રિક પાવરના માધ્યમથી કમોત થયા અંગેની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવે છે. મહિલા-કમોતના કુલ 130 કિસ્સાઓ પૈકી 11 કિસ્સાઓ મહિલા-કમોતના આ સ્વરૂપમાં નોંધાયા છે. જે કુલ કમોતના 8.46 ટકા થાય છે. જૂનથી સપ્ટે. 2016 (ચોમાસા) દરમિયાન સૌથી વધુ 63.64 ટકા મહિલાઓનાં મોત વીજ-કરંટથી થયાં હતાં. જો કારણોની વાત કરીએ તો ઘર-મકાનમાં વપરાતા ઇલેક્ટ્રિક સાધનો શરૂ કરવા જતાં શોક લાગવાથી સૌથી વધારે 63.63 ટકા સ્ત્રીનાં કમોત થયાં હતાં. ઘરમાં વપરાતાં ઇલેક્ટ્રિક સાધનોમાં પાણીની મોટર, ઘરઘંટી, વોટર હીટર, ઈસ્ત્રી, સીલીંગ પંખા વગેરે દ્વારા શોક લાગવાથી સ્ત્રીઓનાં મોત થાય છે. વય-દરજાની બાબતમાં 31-45 વયજૂથની સ્ત્રીઓમાં આ સ્વરૂપે સૌથી વધારે મૃત્યુ થાય છે.

(કોષ્ટક નં. 5.1) અન્ય અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં કમોત

ક્રમ	મહિનો-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	જૂન-16 થી સપ્ટે.-16 (ચોમાસું)	12	33.33
2.	ઓક્ટો-16 થી જાન્યુ.-17 (શિયાળો)	11	30.56
3.	ફેબ્રુ.17 થી મે-17 (ઉનાળો)	13	36.12
	કુલ	36	100

(કોષ્ટક નં. 5.2) અન્ય અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં કમોતનાં કારણો

ક્રમ	અન્ય અકસ્માતમાં કમોતનાં કારણો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1	2	3	4
1.	ઝેરી દવાની અસરથી	1	2.78
2.	અચાનક પડી જવાથી	3	8.33
3.	પાણીના ટાંકામાં પડી જવાથી	3	8.33

1	2	3	4
4.	દાદરેથી પડી જવાથી	2	5.56
5.	ચક્કર આવતાં પડી જવાથી	3	8.33
6.	તળાવના પાણીમાં ડૂબી જતાં	7	19.44
7.	રસોઈ કરતાં દાઝી જવાથી	11	30.56
8.	હાર્ટ એટેકથી	1	2.78
9.	ઠંડીમાં તાપણું કરતાં દાઝી જવાથી	1	2.78
10.	અન્ય/કારણ દર્શાવેલ નથી	4	11.11
	કુલ	36	100

(કોષ્ટક નં. 5.3) અન્ય અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં કમોત અને સાધનો

ક્રમ	અન્ય અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં મોત અને સાધનો	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	ઝેરી દવા	1	2.78
2.	અચાનક પડી જવું	8	22.22
3.	પાણીમાં ડૂબી જવું	10	27.78
4.	દાઝી જવાથી	12	33.33
5.	હાર્ટ એટેકથી	1	2.78
6.	અન્ય/કારણ દર્શાવેલ નથી	4	11.11
	કુલ	36	100

(કોષ્ટક નં. 5.4) અન્ય અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં
કમોત અને વય-દરજો

ક્રમ	ઉંમર-વર્ષ	કમોતની સંખ્યા	ટકાવારી
1.	18 થી નીચે	8	22.22
2.	19-30	10	27.78
3.	31-45	6	16.66
4.	46-60	2	5.56
5.	60+	5	13.89
6.	ઉંમર દર્શાવેલ નથી	5	13.89
	કુલ	36	100

કોષ્ટક નં. 5.1 અને 5.4 મહિલાઓનાં અન્ય અકસ્માતમાં થયેલા મોતની આંકડાકીય માહિતી દર્શાવે છે. મહિલા-કમોતના આ સ્વરૂપમાં કુલ 36 કિસ્સાઓ બનેલા જોવા મળેલ. જે મહિલા-કમોતના કુલ સ્વરૂપમાં 27.70 ટકા પ્રમાણ ધરાવે છે. અન્ય અકસ્માતે સ્ત્રીઓનાં મોત ફેબ્રુ-2017 થી મે-2017 (ઉનાળો)ના સમયગાળામાં સૌથી વધારે (36.12%) બન્યા હતા. જ્યારે કારણોમાં રસોડામાં રસોઈ કરતાં કે ચા બનાવતાં અકસ્માતે ગંભીર રીતે દાઝી જવાથી મોત થયાના સૌથી વધારે (30.56%) બનાવો બન્યા હતા. અન્ય અકસ્માતમાં સ્ત્રીઓનાં મોત અને સાધનના ઉપયોગની બાબતમાં સૌથી વધારે 33.33 ટકા બનાવમાં આગ-અગ્નિ (પ્રાયમસ ફાટતાં, ચૂલામાં કેરોસીન નાખતાં, દીવો સળગાવતાં, ચૂલાની વરાળ લાગતાં, તાપણું કરતાં વગેરે) વડે દાઝી જવાથી બનેલા. જો વય-દરજોની વાત કરીએ તો 19 થી 30ની સ્ત્રીના વયજૂથ-પ્રમાણમાં સૌથી વધારે અન્ય અકસ્માત મોતના કિસ્સાઓ બનવા પામ્યા હતા.

વાહ્ય સૂચિ :

1. ફૂલછાબ-સમાચાર પત્ર, જૂન-2016 થી મે-2017.
2. એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે (2008-09), સામાજિક સંશોધનની પદ્ધતિઓ, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
3. પ્રો. જે.કે.દવે (2011-12), ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ-1, અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
4. કાકા કાલેલકર, સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી (2010), પરમસખા મૃત્યુ, લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, ભાવનગર.
5. Gujaratilexicon.com/dictionary
6. www.forensicpanel.com
7. wikipedia.org

તારણો :

1. મહિલાઓનાં કમોત સૌથી વધારે જૂનથી સપ્ટે. 2016 (ચોમાસા)ના સમયગાળામાં કુલ 130 બનાવો પૈકી 48 બનાવો, જ્યારે ઓક્ટો. '16 થી જાન્યુ. '17 (શિયાળા)ના સમયમાં 46 બનાવો અને ફેબ્રુ. 1 થી મે '17 (ઉનાળા)ના સમયમાં 36 બનાવો બન્યા હતા.
2. મહિલા કમોતનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં આત્મહત્યા સ્વરૂપે સૌથી વધારે સ્ત્રીઓનાં કમોત થયાં છે. કુલ 130 બનાવો પૈકી 58 કિસ્સાઓ એટલે કે 44.62% કિસ્સાઓ બન્યા હતા.
3. સ્ત્રીઓની હત્યા કે આત્મહત્યાના કિસ્સાઓમાં કારણો દર્શાવેલ હોતાં નથી, પરંતુ જેમાં દર્શાવેલાં છે તે મુજબ બીમારી, ઘરેલું, ઝઘડા, પ્રેમભંગ, સગાઈ કે લગ્નસાથી પસંદ ના હોવો વગેરે જવાબદાર પરિબળો નોંધાયાં છે. જ્યારે માર્ગ અકસ્માત, વીજ કરંટ અને અન્ય અકસ્માત મોતમાં સ્ત્રીનો પહેરવેશ, રીતરિવાજ, પરંપરાગત ભૂમિકા, અસુરક્ષિત સાધનો સાથે કામ કરવું વગેરે પરિબળો જવાબદાર છે.
4. મહિલાઓનાં કમોત વખતે ઉપયોગમાં લેવાયેલ સાધનોમાં આગ(અગ્નિ) વધારે મહત્વનું સાધન રહ્યું છે. તેનું મૂળકારણ સ્ત્રીની ગૃહકાર્યની ભૂમિકા છે. રસોઈ માટે ગેસ સિલિન્ડર, ચૂલો, કેરોસીન, પ્રાઈમસ, દીવો કરવો વગેરેમાં અગ્નિ સાથે કામ પાર પાડતા અથવા બીજા કોઈને જાણ ન થાય માટે આગથી બાળી નાખીને તેની હત્યા કરાય તો હત્યાને આત્મહત્યામાં અને આત્મહત્યાને અકસ્માતે મોતમાં ખપાવી દેવાનો પ્રયાસ પણ થાય છે.
5. વય-દરજોની બાબતમાં મોટેભાગે 30 વર્ષથી નીચેના વયની સ્ત્રીઓમાં કમોત વધારે થયા છે. કુલ 54 યુવા વયની (41.54%) સ્ત્રીનાં કમોત થયાં હતાં.

‘સમાજકારણ’ જર્નલનું લવાજમ ભરવા અપીલ...

અમારું પ્રતિષ્ઠિત અર્ધવાર્ષિક મુખપત્ર ‘સમાજકારણ’ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે તે પૂર્વસમીક્ષિત (Referred) અને ISSN નંબર ધરાવે છે અને હવે યુ.જી.સી. એપ્રૂવલ પણ મેળવનાર છે. સમાજકારણ મુખપત્ર બહુવિધ-વિષયક શૈક્ષણિક જર્નલ છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સામાજિક પ્રશ્નો અને પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને સમજ કેળવવા તેમજ સમાજવિજ્ઞાનના સંશોધકો, શિક્ષણવિદો અને રિસર્ચ સ્કોલરનાં સંશોધનો અને વિચારોને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

વિદ્વાન અને અનુભવી લેખકોનાં ગુણવત્તાયુક્ત સંશોધન-પેપર અને લેખ આપના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી શિક્ષણમાં ઉપયોગી બનશે. ગુજરાતી ભાષામાં સમાજવિજ્ઞાનને લગતાં જર્નલ નહીંવત્ છે ત્યારે ‘સમાજકારણ’ જર્નલનું લવાજમ ભરી જ્ઞાનના પ્રસારમાં સહભાગી બનવા નમ્ર અપીલ છે.

જે મિત્રોએ વાર્ષિક લવાજમ ભરેલ છે અને સમય પૂરો થઈ ગયો છે તેઓને નવું લવાજમ ભરી દેવા (રિન્યુ કરાવવા) નમ્ર અપીલ છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦/-

આપ સીધા અમારા બેંક ખાતામાં જમા કરી શકો છો. જેની વિગત નીચે મુજબ છે :

બેંક ખાતાનું નામ : ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળ

A/c No. : 200210100002590

બેંકનું નામ : Bank of India

શાખા : Ashram Road Branch, Ahmedabad

IFC Code BKID0002000

બેંકમાં નાણાં ભર્યાની વિગત અને ટપાલ સરનામું લખી ટપાલ સંસ્થા પર મોકલાવશો જેથી અંક સમયસર પહોંચાડી શકાય.

વિચારના ગુલામ શાથી ?

મનુષ્ય વિચારનો ગુલામ શા માટે છે ? વિચાર જે લુચ્ચો અને ચાલાક છે, જે વ્યવસ્થા કરી શકે છે, જેણે આટલી બધી શોધો કરી છે, જેણે આટલા બધાં યુદ્ધો ચલાવ્યાં છે, જેણે આટલો બધો ભય ઊભો કર્યો છે, જેણે આટલી બધી ચિંતા ઊભી કરી છે, જે હંમેશાં પ્રતિમાઓ બનાવે છે; અને જે કૂતરાની જેમ પોતાની જ પૂંછડી પકડવા ગોળ ગોળ ફરે છે, જેણે ગઈ કાલની મજાનો સ્વાદ લીધો છે, અને જેણે વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં પણ તેને સાતત્ય આપ્યું છે, જે હંમેશાં સક્રિય છે, જે બોલબોલ કર્યા કરે છે, ગતિ કરે છે, રચના કરે છે, લઈ લે છે, ઉમેરે છે, ધારે છે, એવા વિચારોનો મનુષ્ય ગુલામ શા માટે છે ?... જેમ વિચારો વધુ ખંધા અને સૂક્ષ્મ તેમ આપણે તે વિચારોને અને જે ગ્રંથોમાં તે વિચારો સમાયેલા હોય તે ગ્રંથોને પૂજાએ ધીએ...આપણે જ તે ગ્રંથો બની ગયા ધીએ...આપણને જીવતાં ડર લાગે છે તેથી વિચારોના રૂપમાં ભૂતકાળ આટલો બધો મહત્ત્વનો બની ગયો છે.

-જે. કૃષ્ણમૂર્તિ

લેખકોને નમ્ર વિનંતી કે...

- (૧) સામાજિક સેવામંડળના ઉદ્દેશોને અનુરૂપ ગુજરાત, ભારત તેમજ વિશ્વના જુદા જુદા સામાજિક પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને થયેલા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો, મોજણીઓ, સંશોધનો તેમજ સમાજને સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નોને સમાવતા આંતરરાષ્ટ્રીય Modern Language Association (MLA) પ્રારૂપ લેખ આવકાર્ય છે. ગુજરાતના સમાજને લગતા અભ્યાસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે.
- (૨) સંક્ષિપ્ત પુસ્તકપરિચય, ગ્રંથાવલોકન, સમાજપરિવર્તનના પ્રયત્નો સંબંધિત લખાણો તેમજ સમાજ-વિજ્ઞાનોના શોધસમાચાર તેમજ સંસ્થાના સમાચાર આવકાર્ય છે.
- (૩) અન્યત્ર પ્રકાશિત થયેલા કે પ્રકાશિત કરવા મોકલેલ હોય તેવા લેખ છપાશે નહીં.
- (૪) લેખ ગુજરાતી, હિંદી કે અંગ્રેજીમાં લખી શકાશે અને લેખ માન્ય પદ્ધતિ મુજબ સંદર્ભસૂચિ સાથે હોય એ અપેક્ષિત છે.
- (૫) લેખમાં ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ છે તે બાબતે લેખકે કાળજી લેવા વિનંતી છે.
- (૬) લેખકે લેખમાં પોતાનું નામ, હોદ્દો, સરનામું, સંસ્થાનું નામ, ફોનનંબર તેમજ Email ID અને શક્ય હોય તો સામાજિક સેવામંડળનો સભ્યપદ નંબર અવશ્ય લખવો.
- (૭) સમાજકારણને ISSN નંબર પ્રાપ્ય છે. તેમજ તે પૂર્વસમીક્ષિત (Referred) સામયિક છે, તેથી પરામર્શકનો અભિપ્રાય આખરી ગણાય છે.
- (૮) સામાજિક સેવા મંડળનું આજીવન સભ્યપદ ધરાવનારને 'સમાજકારણ' અંક પહોંચાડવામાં આવે છે. ક્વચિત્ ન મળે તો આપેલા ફોનનંબર પર ફોન કરી ધ્યાન દોરવું.
શ્રી ગૌરાંગભાઈ શાહ મો. ૯૮૨૫૬ ૧૫૦૪૯
- (૧૧) જાન્યુઆરીના અંકમાં પ્રકાશિત કરવા ઓક્ટોબરના અંત સુધીમાં અને જુલાઈના અંકમાં લેખ પ્રકાશિત કરવા એપ્રિલના અંત સુધીમાં આપના લેખો-સમાચાર-પ્રવૃત્તિ-નોંધ મોકલી દેવા વિનંતી છે.

Book-Post	ISSN 2319-3522
સમાજકારણ	
વર્ષ : ૧૪, જુલાઈ ૨૦૨૦, અંક : ૨	
ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળ	
શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, નવરંગપુરા, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯	